

Keresztény Magvető

Az Unitárius Irodalmi Társaság Folyóirata.

SZERKESZTETTÉK:

VÁRI ALBERT és P. SZENTMÁRTONI KÁLMÁN.

LXXII. KÖTET.

1940. ÉVFOLYAM.

„PALLAS“ KÖNYVNYOMDA KOLOZSVÁR, BÓLYAI-U. 3.
1940.

TARTALOM.

1. Hittani és bölcséleti dolgozatok.

	Lapszám
Kijelentés. Dr. Varga Béla. — — — — —	1
Az unitárius vallás az új Káté küszöbén. Dr. Fikker János. —	39
Unitárius vallás és unitárius hiszekegy. Zoltán Sándor. —	49
Hogyan vélekedünk a Bibliáról ford. Benedek Gyula. —	89
Rátió és lélek. Dr. Gyulai Zoltán. — — — — —	100
Hozzászólások a Káté és Hiszekegy reformjához:	
1. Kelemen Árpád. — — — — —	118
2. Nagy Béla. — — — — —	121
3. Ürmösi Károly. — — — — —	125
Keresztény világkép a XX. századaan. Borsai Andor. —	170
Új látóhatárok a természettudomány és bölcsélet határmes- gyéjéről. Dr. Gyulai Zoltán. — — — — —	180
Három felfogás Istenről. Kővári Jakab. (ford.) — — —	185
Mi az unitarizmus? Simén Dániel. — — — — —	209
Dávid Ferenc hittani felfogása, Rövid Magyarázat alapján. Zoltán Sándor. — — — — —	217

2. Életíratok, történelmieik.

Új egyháztörténetírás. Dr. Zoványi Jenő. — — — — —	10
János Zsigmond, a muzsikáló erdélyi fejedelem. Lakatos István. — — — — —	41
Révész Imre válasza Révész Imrének Zoványi Jenőről. Dr. Zoványi Jenő. — — — — —	68
Geleji Katona István és az unitáriusok. Benczédi Pál. —	76
Egy törzsökös székely család életéből. Kispál László. —	82
Dr. Gál Kelemenné sz. Fekete Ilona emlékezete. Vári Albert.	86
A szabadelvű protestáns teológiai gondolkozás múltja, je- lene és jövő kilátásai. Dr. Kovács Lajos. — — —	97

Tartalom.

	Lapszám
Uzoni Fosztó Istvánnak az unitárius egyháztörténethez írt előljáró beszéde. Ford. Márkos Albert. — — —	129
Pap Mózes. (nekr.) Vári Albert. — — — — —	137
Lókodi Sándor Gergely (nekr.). Vári Albert. — — —	138
János Zsigmond erdélyi fejedelem. P. Szentmártoni Kálmán.	147
Gálfalvi Samu. (nekr.) P. Szentmártoni Kálmán. — —	199
Dávid Ferenc nyomain. Vári Albert. — — — — —	232
Emlékbeszéd. Dávid Ferenc halála évfordulóján. Dr. Fikker János. — — — — — — — — —	242
Dávid Ferenc a szombatosság vádja alatt. Simén Dániel.	246
A Vasady-kódex eredete. Dr. Debreczy Sándor. — — —	247
Péterfi Dénesné, szül. Péchy Katalin. Vári Albert. — —	251

3. Nevelés- és oktatásügyiek.

Egységes teológiai nevelést! Dr. Szabó István. — — —	113
--	-----

4. Egyházi élet.

Az egyházak jogalanyiségának problémája. Dr. Tóth György.	62
Örömkönnyek — fájdalomkönnyek. Dr. Ferenczy Géza. —	145
A keresztény egyházak feladata a mai válságos időkben. Vári Albert. — — — — — — — — —	159
Új helyzet — új feladatok. Gál Vilmos. — — — — —	193

5. Költemények.

Szamosról — ének. Fülöp József. — — — — —	29
Harmincöt évem számadása. Fülöp József. — — — — —	61
Tavaszi csendélet. Fülöp József. — — — — —	75
Válassz! Szabédi László. — — — — —	128
400 év emléke. Józán Miklós. — — — — —	156
Életjel. Fülöp József. — — — — —	169
Feledni? Fülöp József. — — — — —	216

6. Irodalom.

Pályázati hirdetés 45. — Ferenczi Zsigmond: Isten, szellem, kenyér. Ism. 45. — Benczédi Pál: Dávid Ferenc vallása. Ism. 45.	
---	--

P. Szentmártoni Kálmán: János Zsigmond, az unitárius fejedelem. *Ism.* 139. — Kelemen Imre: A keresztény élet kapujában. *Ism.* 139. — Van Holt: The Unitarian Contribution to social Progress in England. *Ism.* 140. — Vargyasi Br. Daniel Lajos emlékezete. 140. — Dr. Biró Vencel: Székhelyi gróf Majláth Gusztáv Károly. *Ism.* Benczédi Pál. 201. — Ferencz József: A Duna-Tiszamenti Egyházkör. *Ism.* 203. — Clarke—Szent-Iványi: A keresztény imádkozás. *Ism.* B. A. 203. — Freud Zsigmond: Mózes. *Ism.* B. A. 203. — Józán Miklós: A fejedelem és papja. *Ism.* 253. — Ferenczi Ferenc: Magyarok vagyunk. *Ism.* Sz. K. 253. — Pálos István: Granicsárok éjszakája. 254.

7. Különfélék.

Olvasóinkhoz 46, 144, 205. — Uzoni Fosztó-féle egyháztörténet fordítása 46. — Az állami iskolába járó gyermekek szülői is kötelesek a felekezeti iskola fenntartási költségeihez hozzájárulni 46. — Egy angol unitárius istentisztelet. B. Gy. 47. — Unitárius Történelem 48. Az amerikai keresztények száma 48. — Gyász-hírek 48, 208, 256. — Felhívás 92. — János Zsigmond 92. — Nagy Lajos tanár és a Mátyás-szobor 92. — Presbiteri értekezet 93. — Emlékezés Br. Orbán Balázusra 93. — Fülöp József 94. — Tolsztoj gróf hitvallása. B. P. 95. — A halhatatlanság hite. V. A. 96. — János Zsigmond emlékezete 141. — A lelkeszi hivatás 141. — A lelkeszek hivatali helyzete 141. — Iskoláink 141. — Vallás és műveltség 142. — Egyházközségi könyvtárak 142. — Az Irisztelepi imaház 143. — A falu fejlesztése 143. — A magyar lutheránusok öröme 144. — A jellem 144. — Történelmi forduló 205. — János Zsigmond emléke 206. — Gyallai Domokos újabb sikere 206. — Új körü felügyelő-gondnok 206. — Az Unitárius Irodalmi Társaság pályadíja 206. — Felhívás 206. — Születési Szövetkezet 206. — Országos Protestáns napok 207. — Imaórák Angliában. B. A. 207. — A háború és a vallás. B. A. 207. A kolozsvári kollégium 208. — Unitárius képviselők a magyar parlamentben 255. — A kolozsvári egyetem és egyházunk 255. — Chamberlain. Csifó N. László 256.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

LXXII. ÉVF. 1940.

JANUÁR—FEBRUÁR

1. FÜZET.

Kijelentés.

Az alábbiakban azt mutatjuk meg, hogy mi unitáriusok mi-
kor és milyen értelemben beszélhetünk kijelentésről.¹

1. *Tudás, erkölcs, hit.* Az ember szellemi élete három síkon
jut kifejezésre, ezek: a tudás, az erkölcs és a hit. Együttesen al-
kotják a szellemi élet egészét.

A tudás világa a valóság világa, amely tényekkel foglalko-
zik. Az igazságok, amelyeket az ember ezen a területen fedez fel,
a dolgok természetes összefüggései alapján nyugosznak. Azok az
eszközök, melyek segítségével közelebb jutunk a dolgok lényegé-
hez, az értelem és a tapasztalat, amelyek segítségével megismer-
jük a dolgok teorétikus alkatát.

Az erkölcs területén az ember szemtől-szembe kerül magá-
val, vagy helyesebben az erkölcsi törvénnyel, amely bizonyos dol-
gokat követel tőle. Az erkölcsi törvény arra sürget, hogy cseleke-
deteink által megvalósítsuk a legfőbb jót. Ezen a területen nem
érdekel a dolgok elméleti alkata, hanem az, hogy miképpen való-
sul meg a jó, a mi küzdelmeink által. Amikor választunk a jó
és a rossz között, akkor értékelünk. Az erkölcs a mi számunkra
nem egyéb, mint erkölcsi értékek megvalósítása. Ha tudunk en-
gedelmeskedni az erkölcsi törvény parancsának, akkor megszaba-
dulunk a természeti okság nyomása alól. Az erkölcs világában
szabadokká tehetjük magunkat az erkölcsi törvénynek való enge-
delmesség útján. Az erkölcsiség az emberi szellem önkormányza-
tának a bizonyossága.

Az ember világának harmadik területe a hit, vagy pontosab-

¹ A Szabadelvű Kereszténység Nemzetközi Társulatának 1934. augusz-
tusában, Kopenhágában tartott kongresszusán felolvasott előadás.

ban a vallásos hit. A vallásos hitet sokszor félreértették részben azáltal, hogy a tudás kategóriáit alkalmazták reá, részben pedig azáltal, hogy az emberi tudás és tapasztalás határán kívül álló, természetfölötti tüneménynek tekintették, amelyre a természeti törvények nem érvényesek.

Az első esetben a hit világát egy régi fajta psychologia szemzőgéből tekintették, amely mekhanikus magyarázatul szolgál a lélek legfinomabb megnyilatkozásai számára. Az utóbbi esetben, amely szerint a hit a tapasztalaton kívül áll, szembeállították egymással a tudást és a hitet, úgy hogy az utóbbinak semmi köze sem volt az emberi lélek törvényeihez.

A vallásos hit épen olyan természetes megnyilatkozása a léleknek, mint a tudás vagy az erkölcs. A hit igazságait ugyanaz az elme fedi fel, mint a tudomány igazságait, s mégis más a vallásos hit, mint a tudományos igazság. A tudás világának tárgya az anyagi és szellemi tények, az erkölcsé az erkölcsi törvény és a cselekedetek, a hit világában azonban Istennel kerül szembe az ember.

Isten azok számára létezik tudatosan, akik hisznek benne, ép úgy, amint erkölcsiség is azok számára létezik, akikben valóban megvan a képesség, hogy az erkölcsi törvény szerint éljenek, a tudás pedig csak azok számára lehetséges, akik megtudják látni a dolgok logikai összefüggését és theorétikus alkatát.

Az emberi szellem spontáneitása leginkább korlátozva van a tudás birodalmában, szabadabb az erkölcs területén, legszabadabb a hit területén. A tudományban el kell fogadnunk a tudományos igazságokat, az erkölcs területén az erkölcsi törvénynek kell engedelmeskednünk. Az utóbbi esetben a szellem spontáneitását nem a külső világban benne rejlő okok gátolják, megkööttségünk forrásai saját magunkban, erkölcsi természetünk adottságaiban keresendők. Istenben való hitre azonban sem az erkölcsi törvény, sem a tapasztalat nem kötelez. A szellem legspontánabb megnyilvánulása tehát az Istenben való hit. Isten ajándéka ez, amint az írás oly találóan fejezi ki. (Éf. II. r. 8. v.)

Azok számára, akik hisznek, a hit világa ép olyan valóság, mint a tudás és az erkölcs azok számára, akiknek van tudásuk, vagy erkölcsi életet élnek; az elsőnek az igazságai nem állanak a két utóbbi mögött.

A tudás, erkölcs és hit között vannak olyan vonatkozások,

amelyek nagyon egymásra utalják őket. A tudás világának vannak olyan pontjai, amelyek szükségképen a hit világához tartoznak s így van az erkölcsnél is. A tudás korlátai és az a tény, hogy több az, amit nem ismerünk, mint az, amit ismerünk, szükségképen arra utalnak, hogy a tudást a hitnek kell kiegészítenie. A tudás tehát nem lehet el hit nélkül és a hit sem tudás nélkül. A tudás ellenőrzi a hitet, a hit pedig kiegészíti a tudást.

A hit igazságok sajátos természete a következő. Míg a tudás a valóság tényeire támaszkodik, az erkölcs pedig azáltal nyilvánul meg, hogy értékkételeteket alkot, a hitben ez a kettő egybeesik úgy, hogy a vallásban a legfőbb valóság egyúttal a legfőbb érték is. Ez adja meg a hitigazságok alapjának sajátos jellegét.

Tisztán értékkételeteket alkotni még nem vallás. Vallással akkor lesz ez a processzus, ha minden értékkételet mögött fölfedezi Istent, mint az értékek forrását és megvalósítóját és amikor az értékkételetek mind közvetlen összefüggésbe kerülnek vele. Ekkor beszélhetünk vallásos hitről a szó igaz értelmében.

2. *A kijelentés lefolyása.* Ami a tapasztalás a tudás világában, ugyanaz a kijelentés a hit világában. A kijelentés a hívő számára megtalálása és megértése azoknak a szálaknak, amelyek életünket Istenhez fűzik. Martineau klasszikus meghatározása szerint: kijelentés Isten egyetemleges felhívása emberi mivoltunkhoz. Ehez hozzátehetjük, hogy emberi mivoltunk felhívása Istenhez.

Minhogy a vallás tulajdonképpen Isten létezésének felismerése és öntudatosítása, hozzánk való viszonya szellemi alkatunk szerint, természetes, hogy vallást kijelentés nélkül el nem képzelhetünk. Éppen azért meg kell tisztítanunk a kijelentés fogalmát mindazoktól az elemektől, amelyek értelmét elhomályosítják.

Erre a kérdésre tehát, hogy mit jelent a kijelentés a mi számunkra a következőket feleljük: Sokkal többet jelent a kijelentés a mi számunkra, mint azok számára, akik elfogadják annak szokásos dogmatikus jelentését.

Az emberi szellem legmagasabbrendű visszahatása a legmagasabb behatásra. Felelet a zsoltáriró kérdésére: Hol van a te Istened? és minthogy ez a kérdés magában foglalja annak a szükségességét, hogy számot adjunk önmagunkról, a felelet egyúttal arra a kérdésre is megadja a választ: ki vagy te? A kijelentés nemcsak annak a bizonyossága, hogy Isten közel van hozzánk, hanem, hogy mi is közel vagyunk hozzá, vagyis eljutottunk odáig,

hogy megértjük őt. A kijelentésben Isten megtalálja az embert és az ember megtalálja Istent. Ez a találkozás lehetséges a szellem rokonsága révén, amely fennáll Isten és az ember között. Kijelentés mindenütt lehetséges, ahol van szellem, mondja T. Troeltsch. A kijelentésnek ez a tisztán szellemi természete végleg meghatározza jellemét s kizár belőle mindent, ami lényegéhez idegen. Mint a szellem legmagasabb megnyilatkozása, a kijelentés az élet egészét jelenti, amely az egyén életén túl, Istenen keresztül, érintkezésbe kerül az egyetemes étellel. Mint ilyen, semmiféle tekintély által nem korlátozható egyes esetekre. A kijelentés területén nincs más tekintély, mint a szellem szabadsága. Az erkölcsi élet szabadságát ezen a területen a hit szabadsága egészíti ki, teszi teljesebbé, amelynek segítségével minden lélek találkozhatik Istennel, vagyis részesülhet kijelentésben.

Vajjon lehetséges-e megkülönböztetni, hogy mit jelent az objektív és mit a szubjektív egy olyan megnyilatkozásban, amit kijelentésnek nevezünk. A szellem életében óvatosnak kell lennünk az ilyen megkülönböztetésekben. Itt nincsen objektív és szubjektív, éppen úgy, mint ahogy nincsen belső vagy külső. Mindezek az ellentétek megszűnnek. A kijelentés sohasem támaszkodik sem külső bizonyítékokra, sem természetfölötti megnyilatkozásokra. Megkülönböztetjük azonban benne az istenit és az emberit. Ez a megkülönböztetés a lélek legmélyéből fakad. Goethe szavai szerint:

Dich im Unendlichen zu finden,
Musst unterscheiden und dann verbinden.

Saját magunk megkülönböztetése az istenitől s ennek következtében annak felismerése s azután ismét a vele való egyesülés, ez a kijelentés dialektikai útja. Az emberi szellem éppen a kijelentés útján jut el ehez a megkülönböztetéshez, ami azt bizonyítja, hogy egy olyan folyamatról van szó, amely a szellem életének szükségképeni életföltétele, hogy megbizonyosodjék életének értelméről és bele tudjon helyezkedni abba a magasabb sférába, amely minden gyarlóságtól mentes.

A kijelentés lelki hatása abban áll, hogy Istennel való szembekerülésünk egyuttal saját magunkkal való szembekerülésünket eredményezi. Megpillantjuk magunkat a tökéletes isteni szellem tükrében s ez saját gyöngeségünk tudatára ébreszt. A kijelentésnek ez az első lépése: az isteninek az emberitől való megkülön-

böztetése, egyúttal a saját lelkünk minőségének megbecslése abból a szempontból, hogy mi a lélek értékes tartalma s mi az, ami a szellem méltóságával össze nem egyeztethető. A kijelentés által egy mértékhez jutunk hozzá, magunkat ez alá a mérték alá állítjuk. Ez a mérték az isteni szellem. A kijelentést tehát úgy tekinteljük, mint egy értékelési processust, amelyben az ember egyfelől saját gyarlóságának, másfelől pedig az isteni szellem mértékének tudatára jut, amely az elgondolható legmagasabb. A kijelentésben a lélek önmagát leplezi le a maga alázatos önmegadásában, miközben a maga isteni tartalmát elkülöníti mindattól, ami nem hozzá való.

Az első lépésre, amelyben az istenit az emberitől megkülönböztetjük, következik a második lépés: az istenilez való hozzákapcsolódás életünk tartalmának mérlegelése alapján. A kijelentésben tartalmazott mérték megértése és a hozzávaló alkalmazkodás felelet arra a második kérdésre: ki vagyok én tulajdonképen? Ha elfogadom és magamévá teszem az új mértéket, akkor megíngathatatlannal álláspontot fogadtam el, új életet nyertem, amelynek a teremtménynek megadja a lehetőséget arra, hogy Isten fiává legyek; lelkemben egy olyan folyamatot indít meg, amelynek következtében sohasem tévesztem el szemem elől a legmagasabb értékmerőt. Ennyiben a kijelentés a szellem számára az a nagy felszabadulási folyamat, amelyben megtalálja önmagát és feltétlen értékek megvalósítása felé halad. Hatalmas lépés az önmegvalósulás felé; Istenbe való belekapcsolódás. Nem misztikus egyesülés, hanem erkölcsi és szellemi értékek fölfedése és a hozzájuk való alkalmazkodás. Mindennek előfeltétele pedig az Istenbe vetett hit. Hit és kijelentés egymástól elválaszthatatlanok. Nincsen kijelentés hit nélkül és nincsen hit kijelentés nélkül. (Troeltsch.)

A hit ép úgy, mint a kijelentés bizonyos dolgoknak és törvényeknek a tapasztalat határait meghaladó értelmezése azáltal, hogy Istenre vonatkoztatjuk, vele hozzuk közvetlen összefüggésbe. Ha a kettőt, t. i. a hitet és a kijelentést egymástól mégis el akarjuk határolni úgy azt mondhatjuk, hogy a kijelentés nem egyéb, mint a hit szétvetődése objektív tartalmi mozzanatokra. A hit feltétlenebb és közvetlenebb, mint a kijelentés s így az előbbi föltétele az utóbbinak, mint ahogyan a tapasztalat lehetőségének is megvannak az előfeltételei, amelyek nélkül nem jöhetnek létre.

Az eddigiek után fölszemes mondani, hogy a kijelentés min-

Kijelentés.

dig személyes jellegű. Minden egyes lélekben létre jöhet, ahol a lélek dinamikus ereje megtalálja az Istennel való kapcsolatot. A lélek különböző funkciói különböző mértékben vehetnek részt benne. Rendszerint az érzésnek van tulnyomó része benne, de az értelem és akarat is szerepet játszik, Az egész szellemi életet áthatja, ébren tartja, a szellemi fejlődésnek előmozdítója. Létkérdés. Amíg az ember tisztán physikai lénynek érzi magát, addig nincs szellemi ereje, hogy megtalálja Isten. A tisztán természeti meghatározottság szellemi tartalommal kell, hogy megteljen, amikor is az egyéniség személyessé válik. Az egyéniséget Isten teremti, a személyiséget pedig követeli (Brunner). A személyiség fogalma nemcsak a testre és környezetére terjed ki, hanem az egyén egész történetére. Teljes megvalósulása döntést föltételez a legmagasabb célok felé való törekvés irányában.

3. *A kijelentés tartalma.* A kijelentés egy élmény. Különböző élmények vannak. A legtöbbje kívülről jövő behatásokra való felelet. A kijelentés olyan élmény, amely isteni behatásra keletkezett, egészen sajátos reakció, amely a fejlődés különböző fokai szerint nagyon eltérő.

Nem minden vallásos tapasztalat kijelentés. Némely vallásos élmények szertefoszló tartalma misztikus homályba vész el. Csak olyan élmény lehet kijelentés forrásává, amelyben az isteni sugár nem homályosult el, ahol az egyéni megélés bizonytalansága háttérbe szorult a maradandó tartalom mögött. Kijelentés: érvényes tartalom megvalósulása az élmény elmuló formájában; a minden emberi szubjektivitáson áttörő isteni igazság. A kijelentést tartalmazó vallásos élmény nem pusztán elméleti reakció, hanem egyúttal föltétlen állásfoglalás azoknak a magasabb igazságoknak az irányában, amelyek benne és általa jutnak kifejezésre s így az elmélet és a gyakorlat, a megértés és az akarat egybeolvadnak benne. A valóság és az érték találkozik össze benne. Kijelentés mindig a legmagasabb értékek születésének áldott pillanata. Így szellemi tartalma megkülönböztetendő az élménytől, a formától, amelyben megjelenik. Ez a megkülönböztetés nem minden nehézség nélkül való. Nehéz dolog megkülönböztetni a mi tudásunkban a szubjektív elemet a valóságtól, különösen akkor, ha az öntudatról van szó, ahol az alany és a tárgy a megismerő és a megismert összeesnek.

A kijelentés az egyetemes megvalósulása az egyesben, a

Kijelentés.

maradandó tartalomé, a megélés tűnő formájában. Martineau élesen megkülönbözteti a kijelentést és az apokaliptikus fikciót. Az első isteni igazság, amely önmagát igazolja, az utóbbi isteni dolgok szemléleti képe az egyes lélekben, amely nélkülözi az igazolást. Az utóbbi a képzelet szüleménye, míg az első : az igazság, Isten szava. Az egyik az egyéni megélés csodájában merül el, míg a másik az Istennel való összefüggés öntudatosabbá emelése.

Ez a megállapítás is mutatja, hogy a kijelentés más, mint misztikus vízió, tartalma elsősorban vallásos és erkölcsi igazságokat foglal magában, amelyek irányítólag hatnak életünkre. Miért éppen vallás erkölcsi igazságok? Azért, mert a szellem életének lényege ezekben gyökerezik, vallásos és erkölcsi magatartásunkban lesz láthatóvá. Ezekben lepleződik le a lélek valódi értéke. Ez a tartalom kiemeli a kijelentést az egyéni tapasztalat szűkös határai közül és egyetemes jelleget kölcsönöz neki. Kijelentés az, ami feleletet ad arra a kérdésre, hogy mit kell hinnünk és mit kell cselekednünk.

A kijelentésre nézve nem lehet kritérium az, hogy vajjon csak a Bibliában található-e meg s hogy valami tekintély csálhatatlannak minősítette-e vagy sem. A Biblia is emberi mű s az egyház emberi alkotás. Nincs szüksége a kijelentésnek semmiféle külső tekintélyre, csupán arra, hogy azokban az igazságokban, amelyek személyes életünket irányítják, ismerjük fel az isteni erő megnyilatkozását. Így a kijelentés kiterjeszti a tapasztalás szűkös korlátait s megnyitja az utat olyan belső meggyőződések számára, amelyek nélkül életünk értelmetlenné lesz.

Van olyan felfogás is, amely szerint a kijelentés keretébe nemcsak vallás erkölcsi igazságok tartoznak bele, hanem a külső világ, vagy a természet is. Ezt a felfogást vallja pl. Channing és Goethe. Senki sem tagadja annak a lehetőségét, hogy a külső világ hatása alatt is feltámadhat bennünk Istennel való összefüggésünk érzete. A kijelentésnek nincsenek korlátai s egyetértünk Channinggel, amikor azt mondja, hogy a kijelentés és a természet egymással nem ellentétesek. A történelem és a tapasztalat mégis arra tanít, hogy akkor beszélünk kijelentésről, amikor az Isten erejének hatását érezzük meg személyesen életünkben. Hogy valóban kijelentésről beszélhessünk, ahhoz szükséges, hogy mindaz, ami kijelentés tárgyát képezheti, személyes élmény legyen, mert enélkül hiányzik a legfontosabb kritérium.

Nagyon jellegzetes jellemvonása még a kijelentésnek, hogy fejlődésre alkalmas, tartalmában gyarapodó. A szellemi élet fejlődése, mindig tágabb és tágabb mezőkön fedezheti fel az isteni megnyilatkozását. Minél szélesebbkörű az értelem és a belátás, minél mélyebbre nyulnak el a vallásos és erkölcsi érzelmek gyökerei, annál biztosabb alapokra támaszkodik a kijelentés. Pascal mondja: az emberi dolgokat ismernünk kell, hogy szeressük, az isteni dolgokat pedig szeretnünk kell, hogy megismerhessük. Talán a szeretet az anyja minden kijelentésnek, ez az alap, amelyből Istennek megragadása fakad.

4. *A Jézus által történt kijelentés.* Meg kell felelni még arra a kérdésre, hogy mit jelent számunkra a Bibliában található, főleg Jézus személyén keresztül történt kijelentés. Nemcsak saját személyes vallásos tapasztalatunk alapján juthatunk kijelentéshez, hanem mások is közölhetik velünk. A másokon keresztül hozzánk jutott kijelentés csak abban az esetben lesz a mi számunkra valóban kijelentés, ha sajátunkká lesz, vagyis, ha mozgásba hozza bennünk azokat az erőket, amelyek Istennel való kapcsolatainkra irányulnak, másfelől pedig olyan igazságokat tartalmaznak, amelyek a szellemi életnek eddig ismeretlen területeit nyitják meg számunkra, amelyek új tartalommal telítik meg a lelket.

Ilyennek látjuk Jézusnak az evangéliumokban kijelentett tanításait. Két szempont ad az evangéliumok tartalmának összehasonlíthatatlanul nagy jelentőséget. Az egyik az, hogy az evangéliumok útján az emberiség egy része olyan igazságok részesévé lett, amelyek az Istennek az emberhez való viszonyát fölülnemmulható tökéletességgel mutatják. Másfelől pedig Jézus, amennyire a szórványos adatokból ismerhetjük szellemi arcképét, maga is kézzelfogható módon átélte mindannak teljes igazságtartalmát, amit tanítványaival közölt. Felismerte Isten tisztán szellemi természetét, az emberi léleknek az istenivel való rokonságát. Közelebb hozta Istent az emberhez s az embert Istenhez. „Isten lélek s akik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják.“

Ilyen magasrendű kinyilatkoztatás sohasem hangzott el a világ világában Isten lényegét illetőleg. Tökéletesebb képet alkotni Istentől, mint amilyent Jézus alkotott, ma sem tudunk. Ebben áll az ő hitének és vallásos élményének az emberiségre tett utolérhetetlenül nagy jelentősége. A keresztény vallás nagy szellemei, mind általa, az ő módszere segítségével próbáltak meg Isten közelébe

férkőzni. Az evangélium mind e mai napig a legalapvetőbb forrás Istenről való tudásunkat illetőleg; utolérhetetlen mintaképe minden lehetséges kijelentésnek. Ma is távol állunk a Jézus által előnkbe tűzött feladatok betöltésétől. A szeretet evangéliuma még mindig csak megvalósítandó feladat.

Bultmann: Jézusról szóló művében élesen elválasztja Jézus tanításait az ő személyes életétől. Azt mondja, hogy az evangélium nem azért értékes, mert Jézus tanította, hanem önmagában értékes a benne foglalt igazságok tartalmánál fogva. Ennek a felfogásnak helyessége abban van, hogy nem dogmatikus. Mi sem azért tartjuk az evangéliumot értékesnek, mert Jézustól származik, hanem a tartalmában bennefoglalt igazságokért. Ettől eltekintve azonban Jézus személyes élete, amellyel ő bizonyosságot tett tanításai megvalósításának lehetőségéről, ép oly értékes a mi számunkra, mint maga a tartalom. Élete magában véve is kijelentés. Cselekedetei alátámasztják és hatékonyá teszik azt, amit hirdetett. Az elmélet és a gyakorlat a valóság és a megvalósítandó csodálatosan egybefonódnak benne és általa. Megmutatja mindazt, ami isteni az ember lényegében.

5. *A kijelentés jelentősége napjainkban.* Az előbbiekből nyilvánvaló, hogy a kijelentést ma sem nélkülözhetjük. Nagyobb szükségünk van reá, mint bármikor, hogy felismerhessük egyéni és társadalmi életünk irányító elveit. Életkérdés számunkra, hogy van-e lelkünkben erő arra, hogy új igazságokat találjunk meg s fedezzük föl a hozzájuk vezető útát, röviden, hogy kijelentésben részesüljünk.

Egy nemzedéknek sem volt nagyobb szüksége Isten lelkének ihletésére, mint a mienknek. Meggyőződésünk, hogy a nagy kijelentések ideje nem ért véget s az egész világ sóvárogva várja Isten fiainak megjelenését. Mindnyájunknak törekednünk kell arra, hogy előkészítsük magunkat újabb kijelentések befogadására, hogy valósuljanak meg Isten örökkévaló céljai. *Dr. Varga Béla.*

Új egyháztörténetírás.

A magyarországi protestantizmus történelírása annak a nemzedéknek az életében érte el a tudományos színvonalat, amelynek tagjai a bezárólag 1824 és 1838 közötti években születtek és e téren való munkásságukat a múlt század ötvenes éveiben megkezdvén, több-kevesebb szorgalommal, több kevesebb eredménnyel folytatták korábban-későbbben bekövetkezett halálukig. Ezek szinte kivétel nélkül mind olyanok voltak, akik megosztották működésüket a köztörténet és egyházak története között, azonban nekik és egy pár nálok idősebb, de velük egyidejűleg dolgozó írónak köszönhető, hogy példájukon felbuzdulva, egy olyan nemzedék lépett a helyükbe, mely erejéből és idejéből már csak mellékesen juttatott valamit más szakmák ápolásának, jóformán kizárólag erre szentelve egész munkáját. Ennek a tagjai érdekes jelenségként szinte húszévi intervallum után ismét egy szűk, valamivel még szűkebb időközben, 1857-től 1869-ig születve, az előbbi nemzedékből még élők mellé sorakozva, a nyolcvanas években fogtak hozzá ahhoz a tevékenységökhöz, mely a közülök jelenleg is élő kettőnek, Kovács Sándornak és Zoványi Jenőnek a révén kinyúlik egészen maig, midőn egy újabb közbevetetés után az 1885-től 1899-ig született harmadik nemzedék volna munkássága legértettebb korában, ha kellő buzgalommal látna neki e hivatásnak.

Az elmúlt két nemzedékbe tartozóknak talán nem állapítható meg a rangsora teljes egyetértéssel, ám a legutóbbi nemzedékben elvitathatatlanul Révész Imrét illette meg az első hely, kinek nagyapja az első nemzedéknek, apja pedig a másodiknak volt érdemes munkása. Igaz, hogy őt a tudomány folytonos fejlesztése helyett nagyon sokszor vették igénybe kevésbé tudományos dolgok és kelletténél többször vesződött tudomány-elmélettel meg tudomány-politikával, ami általánosságban, ha nem is mindig, igen bölcs dolog lehetett, de egyetlen lépéssel sem vitte előbbre tudomá-

nyos ismereteinket. Azonban tagadhatatlan, hogy ezeknek is közreműködött a gyarapításában. Saját elhamarkodott, téves állításaival szemben később nem egyszer maga fejtette ki részletesen a valósággal igazat, vagy legalább is belátta azt. A magyarországi helvét irányuaknak nem Calvinus után haladása, Szegedi Kis Istvánnak zwinglianus felfogása, a Perényi Péter úrvacsorai vélekedéséből egy részletnek nem lutheránus, hanem katolikus jellege, Dévai Bíró Mátyás műveinek luthermelanchthoni álláspontja, a debrecen-egervölgyi hitvallásnak és általában Meliusnak nem Calvinustól való befolyásolása tárgyában korábbi nyilatkozatai helyett ő is elfogadta a tényeknek megfelelő nézeteket, sőt e két utóbbi kérdésnek beható taglalása kétségtelenül megbecsülést érdemlő munka volt, mert ha első sorban magát cáfolta is meg, de egyúttal elhallgattatta és lefegyverezte a hozzá nem értő hozzászólókat. Ezekhez járult még egy pár apróbb dolog tisztázásán kívül annak kimutatása, hogy az 1554. évi óvárii zsinat úrvacsorai végzéséhez a Wittenbergi Concordia szolgált forrásul, meg hogy a helvét irányuaktól az 1564. évi nagyenyedi zsinaton előterjesztett és jobbára zwinglianus szellemű munkálat eredetileg Calvinusnak volt a dolgozata, nemkülönben annak kiderítése, hogy Meliusnak „Calvinus János írása szerint“ kiadott kátéjához semmi köze a Calvinus két kátéjának, úgyszintén alapos ismertetése a Bod Péter történetírásának, Draskovich György Calvinus elleni vitáiratának, Ozorai Imre polémikus művének, a debreceni hitvallás és a Tridentinum összefüggésének.

Mindezek, ha igazában véve összesen sem valami sokat lendítettek tudományunk gyarapításán, tökéletesen elegendők volnának a Magyar Történelmi Társulat választmányi tagságához, az akadémiai levelező tagsághoz és a Corvin-koszorúhoz még akkor is, ha nem volna meg ezek mellett az a feltűnő erénye, hogy nemcsak rendkívül óvatosan és tartózkodóan tud nyilatkozni az ellenreformáció gonoszságairól, hanem még a Szekfü történetírásában sem lát nemhogy irányzatosságot, de még elfogultságot sem, és az újabban felkapott szellemtörténeti jelszóban nemhogy észrevenné az egész magyar történetnek korábban átértékelés néven célbavett katolikus irányzatú kiforgatását, hanem annak, az ezen cél munkálásában való aktív részvétel nélkül ugyan, még harcosává is szegődött.

Ezek elfogulatlanságnak nézetvén, mindenesetre előnyére vál-

tak, mert bizony a mindenütt, nemsokára talán még a Protestáns Irodalmi Társaságban is befolyásra szert tevő katolikus elfogultak sohasem bocsátják meg a multnak leplezetlen feltárását. A Történelmi Tár című nagyhasznú folyóiratnak azért kellett 1911-ben váratlan hirtelenséggel megszűnnie, hogy vége vessék a gályarabjaink történetéhez közölt kútfők továbbfolytatásának. És Zsilinszky Mihály akadémiai rendes tagot, aki a Magyar Történelmi Társulatnak 1903-tól 1910-ig alelnöke volt, azontúl még csak választmányi tagságra sem méltatták némely dolgozatai miatt. Mint-hogy azonban Révésznél az említett kitüntetések megnyerése nem cél volt, hanem csak eredmény, sokunktól túlságosnak talált kíméletes magatartása bizonyos körülményekből megérthető és nem is hibáztatható, annál kevésbbé, mivel más irányban is elfogultlannak látszott.

Annál meglepőbb és annál megdöbbentőbb, hogy e kitüntetések óta óriási, de vészes fordulat állott be addigi tárgyilagos-ságával szemben, csakhogy most sem a katolicizmus irányában, tehát jobbfelé, hanem csupán balfelé, vagyis az antitrinitarizmus és az ezzel általa mindenképen egy kalap alá vett anabaptizmus ellenében, valamint a calvinusi dogmák akármelyikének, még a borzalmas és hirhedt praedestinációnak is a nemhivése ellenében. Hiszen felekezeti elfogultságnak nem volt híjával eddig sem egyik-másik egyháztörténetírónk, de megnyilvánulásai inkább csak ephemer jelenségnek, véletlen elszólásnak levén tekinthetők, nem szerepelt célul kítűzőtt, rendszerré vált, új irányt adó gyanánt. Még én sem kerülhettem ki az elfogultság vádját, épen a Révész Imre részéről, ám ő nem más felekezet irányában talált engem elfogultnak, hanem a saját felekezetem irányában.

Pedig hát ugyanatájt, midőn ezért az állítólagos elfogultságomért az én egyháztörténetírásomtól — utólag másként értelmezve ugyan — megvonta a tudományos jelleget, ő maga egyenesen azt hangoztatta, hogy célszerű, ha mindenik felekezet a maga embereit vizsgálja meg legszigorubbán, még pedig különlegesen az egyháztörténetírásban. Én nem megyek ennyire. Én csak egyenlő mértéket követelek és alkalmazok. Idézhetnék Révészről is nem egy nyilatkozatot, melyekben az elfogultság ellen emelt szót s azt is kijelenté, hogy „bárminemű dogmatikus előfeltételtől szabadúlnia kell az egyházhistorikusnak disciplinája tudományos jellege érdekében.” De az ezekre való utalásnak most már nem volna semmi

értelme, miután ezeknek a terhét egyszerűen lerázta magáról, egyfelől azzal, hogy legújabb munkája bevezetésének végén határozottan megmondá, hogy az ebben előadottakkal „módosította, helyesbítette, sőt részben ellenkezőjökre másította régebbi ide vonatkozó tanulmányainak megállapításait,“ másfelől azzal, hogy „Méliusz és Kálvin“ című tanulmányának a bevezetésében azoknak is tudtára adta, akik netalán nem vették észre, hogy ennek összes fejezetei „egyformán határozott és nem titkolt református theologiai álláspontokról vannak írva“.

A tudományos egyháztörténetírásról könyvet is írnak a tudományos egyháztörténetírással való ez a nyilvános szakítása egyrészt abban a régtől szembetűnő és több úton is megkísérelt törekvésében találja meg a hátterét, hogy túlbuzgó hízelgői kifejezéséhez képest „iskola-alapító“ legyen, vagy ha már ez nem sikerült a haladás irányában és a tudomány fejlesztésével, legalább mégis a saját szavai szerint „a megszokottól eltérőt“ produkáljon, másrészt abban a szellemben, mely már 1918-ban kárhoztatta bennem, hogy egyszer sem revidiáltam az 1893-ban kifejtett (igazában 1883-ban magamévá tett) theologiai irányomat, és azt is, hogy ha már modern theologus vagyok, miért nem vagyok annyira modern, hogy a legújabb korszak legújabb irányához alkalmazkodva, én is eldobjam szabadelvűségemet. Abban a szellemben, mely odavitte a debreceni egyetem hittudományi karát, hogy hivatalosan a holland szigorú calvinista egyházzal, a „gereformeerde kerk“-kel nyilvánítsa magát együvé tartozónak, kurtánfurcsán megszüntetvén a „hervormde kerk“-kel évszázadokon át fennállott s a magyar református egyházra kiszámíthatatlan és meghálálhatatlan szellemi, erkölcsi és anyagi haszonnal járt közösséget, amely elpártolás, illetőleg csatlakozás nemcsak azt jelentette, hogy a nevezett professori kar egyetemlegesen orthodoxus, mert hiszen a „hervormde“-ok közt is vannak orthodoxusok, hanem egyenesen azt, hogy a kar el nem tűrendőnek tartja a szabadelvű theológiát, épen mint a gereformeerde kerk, melynek egyetemén még az orvoskari professor is olyan antimodernista esküt tesz, hogy odahagyja a hivatalát, ha a hitvallásoktól eltérő eredményre jut bármiben. És annak az egyháznak a szellemében történt Révésznek ez a pálfordulása, mely legújabb zsinati törvényeiben mind hivatalosaira, mind tagjaira kötelezővé tette a második helvét hitvallás és a heidelbergi káté tanait annak dacára, hogy sem egy-

mással, sem a magyar egyház szentjévé avatáshoz közelgő Calvinuséival nem egyeznek minden ponton. Annak az egyháznak a szellemében, amelyik a denaturált Protestáns Szemle reménykedése szerint „a theologiai liberalizmus ellen vívott harcból talán már nemsokára győztesen kerül ki“, holott ezt el is temették már nem egyszer, sőt már a történelemből is ki akarnák törölni az emlékét, arra sem méltatván, hogy a református konvent által kiadandó Theologiai Lexikonban külön összefoglaló cikk tárgya legyen az a theologiai irány, melynek a magyar protestáns irodalom a legkülönb termékeit köszöni majdnem valamennyi ágában.

Mindezzel egészen jól összefér a tudományos történetírásról a dogmatikus vagy a „Protestáns“-nak nevezett „Szemle“ műszava szerint „hitvalló“ egyháztörténetíráásra való átvonulás. Hogy aztán mennyire fér össze a tudományosnak mondott akadémia tagságával, az nem az én gondom, de leszögezem, hogy volt tudósunknak ezt az egész multja megtagadását épen akadémiai székfoglaló értekezése, a „Debrecen lelki válsága“ nyitotta meg a nyilvánosság előtt. Énelőttem nem, mert Révésznek a szivességéből volt alkalmam nem-nyomtatásban is megismerni most kiadott, u. n. „hitvalló“ munkájának egy részét, melyről a véleményemet kérte volt. Ezt akkor csak pár megjegyzéssel jeleztem írói működésének erről a legújabb, de az eddigiekből, következtethetőleg még mindig nem legutolsó irányáról és termékeiről, immár azonban köteleességemnek tartom némely részleteikre kellő világosságot deríteni.

Még abban nem igen volna baj, hogy homlokegyenest ellentétbe jutva 1917-ben kifejtett véleményével és desavouálva 1925-évi irodalmi próbálkozását, egy gimnáziumi tankönyvből „A magyarországi protestánsizmus történelme“ címmel tudományos jellegűvé alakított rövidletét, most már filippikát tart az ilyenféle tudományág ellen. Kifogásaiból az elvi természetűek cáfolatába, minthogy maga is lemondott róla, hogy tudományosnak legyen a könyve tekinthető, a közös nevező hiányában nem kívánok belébozsátkozni. de egy ténybeli kifogását meg kell erőltetniem annak tudomásul adásával, hogy az én kézírásban veszteglő és „A magyarországi protestánsizmus története a reformáció századában“ című nagyterjedelmű munkám az ő és előző társai ilyszerű műveitől tényleg különbözve igenis hiánytalanul kiterjed a nem-magyar nyelvű protestánsokra is, miként az 1565-ig történeteket magában foglaló és ebben átdolgozásra talált része bizonyosságot is

tett már róla. Ebből a szempontból nincs miért szűkebb térre szorítani az egyetemes kutatást és mellőzni a testvér-felekezeteket, amelyekkel úgy is kénytelen foglalkozni akármekkora szűkkeblőség esetén is.

Az azonban már baj, hogy a Révész szóban forgó „Magyar református egyháztörténet“-ének ez a címe félrevezeti az embert a felől, hogy mit akar adni művében a szerző. Azt lehetne hinni ugyanis, hogy magyar nyelvű református szellemű, de általános egyháztörténettel lesz dolgunk. Még inkább baj, hogy a bevezetés első kikezdése a cél körvonalozása közben szintén teljesen érthetetlen, sőt mondhatni, értelmetlen és zavaros magyarázatát adja a helytelenül fogalmazott címnek. Ebben a tekintetben híve maradt a szellemtörténetnek, hiába szakított most már azzal is. Na de azután megmondja és kimerítően meg is magyarázza, hogy mi a szándéke. Szükség is van rá, mert a könyv maga is jó darabon tévedésben tartaná olvasóját a tárgya felől, elő levén adva benne még a pogány magyarok „vallási képe“ is épenúgy, mint a középkori magyar egyháztörténet, nemkülönben a helvét irány feltűnédezését megelőző reformáció kora is, és csak ilyen széjjelterpeszkedő elkalandozások után nagynehezen bír eljutni a célul kitűzött tartalomhoz, a magyar református egyház történetéhez.

Annak ellenére, hogy — miként az előszóban elmondja — felhasználta a készülő-félben levő Theologiai Lexikon számára a magyarországi protestantizmus történetét feldolgozó ezernyi-ezer cikkemet s azokból „kritikai adatszerűség szempontjából nem egy ponton helyesbítette, kiegészítette“ a saját állításait: mégis szerfelett sűrűn találkozunk munkájában ténybeli tévedésekkel. Voltaképpen már az is elég baj, hogy rászorult a könyve efféle helyesbítésekre és kiegészítésekre, de annál nagyobb baj, hogy még sokkal jobban rászorult volna. Rendkívül hosszúra terjedne ugyanis, ha az összes hibákat fel akarnám sorolni azokkal az ellenmondásokkal egyetemben, amelyek oly gyakran fordulnak elő könyvében, még egy-két sor távolságában is egymástól. De hát a tudományosság kellékeivel úgy sem törődő könyvben a végén is mind egy levén ebben a tekintetben, bármit írt is, csupán a legfeltűnőbbekre mutatók rá. Attól, aki maga is búvárkodott Meliusnak a műveiben, valósággal elképesztő hatású, mikor azt kell olvasnunk, hogy Melius „kommentárokat, illetőleg prédikációknak nevezett folyamatos gyakorlati bibliamagyarázatokat“ írt más bibliai

könyvek mellett a Sámuel és Királyok könyveihez meg Jóbhoz is (112. l.), jöllehet ezeket csak lefordította és jegyzetekkel látta el, ugyanakkor pedig kihagyja az ilyenek közül a római levelet, az erről írt „prédikációknak nevezett folyamatos gyakorlati biblimagyarázatokat“ más csoportba sorozván. Azt állítja továbbá, hogy „a Szerémi György homályos följegyzéséből nem állapítható meg kétségtelen bizonyossággal: égettetett-e vagy csak megkínóztatott lutheránusokat Verbőczy?“ (53. l.) Pedig a Szerémi följegyzése egy cseppet sem homályos, tökéletes világossággal mondván, hogy „urgere praeceperat“, ennek a jelentése felől pedig „kétségtelen bizonyossággal“ útbaigazít a latin-magyar szótár. És aztán hogy lehetséges 1565-ről kolozsvári lutheránus papoknak mondani az 1559 óta szerinte is helvét irányú Heltai Gáspárt és a Brassóból ugyanilyen felfogása miatt elmozdított Amicinust (155. l.)? Persze azt is meg lehetne kérdezni, hogy minő jögon szerepel még a címlapon is az átnézök neve, ha még annyit sem tettek meg, hogy ezeket a jögon elemi dolgokat kijavítsák?

A még temérdek hasonlónak mellözésével azoknak a részleteknek térek át egy csoportjára, amelyek a tudományos tárgyilagosságnak, a tudományos részrehajlatlanságnak, a tudományos módszernek, a tudományos szellemnek teljes megtagadásával pusztán a dogmatikus elfogultságnak, a felekezeti fanatismusnak minden ponton való érvényesítésével, az igazhitűségnek tüntető fitogtatásával végzetes lecsúszását jelentik egyháztörténelmi irodalmunknak. Lehet, hogy a református parochialis könyvtár igényei csak ilyen módon elégíthetök ki, mert hiszen ennek a kiadványai közül esett meg eggyel, hogy a konvent egy egész fejezetet kivágott belöle, mert egy pár lapján igazat írtam Calvinus Jánosról.

Elöször is arról kell megemlékezni, hogy tényleg iskolaalapító abban, hogy egyes szavakat nem a szokott és valódi értelmökben használ, hanem elferdített egyéni értelmezéssel, s ehhez idomítja a történelem tényeit. Igazi átértékelést visz véghez e téren most már gyakorta. Így p. o. a supralapsariusok és infralapsariusok közti ellentétet alaposan elkésve, ha nem is alaposan azal iparkodik elsímítani, hogy más jelentést ad e szavaknak, mint amivel eredetileg bírnak, és azzal érvel, hogy ha a supralapsariusok úgy vélekedtek volna, hogy az Isten az Ádámék bünbeesését megelőzőleg rendelte el egyik embert a túlvilági üdvösségre, a másikat az örök kárhozatra, akként is fordulna elő e szó, hogy

praelapsariusok. Megfeledeznek arról, hogy ezek a kifejezések az illető theologusoknál többnyire részletes fejtegetések rendén fordulnak elő, amelyekből meg nem másíthatólag nyilvánvaló, hogy minő értelemben éltek e szavakkal. Különben, ha csak az kell elmélete megdöntésére, hogy milyen más kifejezéssel adták még vissza a supralapsarius szó jelentését, megnyugtathatom, hogy akárhányszor fordul elő helyette nem ugyan a praelapsarius, hanem a helyes latinság szerinti antelapsarius, aminek az értelmét aligha magyarázhatja el, bármennyire szeretné is eliminálni Meliusnak a supralapsarius és infralapsarius felfogások közöttli többszörös ingadozását.

A „protestáns“ szó is más értelmezésre tart számot szerinte olyképen, hogy nem tiltakozó, hanem bizonyágtevő. A szóhoz fűződő történelmi esemény körülményei azonban nem erősítik meg ezt a magyarázatot, ha egyező is vele a klasszikus latinságnak, de csak annak a szóhasználata.

Ott van aztán a „theodicaea“, egy theologiai műszó, melynek az összes szaklexikonok szerint ez az értelme: Isten igazolása azzal szemben, hogy ő volna a bűn oka. Ezzel nem törődve, állandóan ilyeneket ír: „a mohácsi vészben megnyilvánult theodicaea“ (119. l.), „mohácsi theodicaea“ (135. l.) stb., ami arra mutat, hogy az isteni igazságszolgáltatással téveszti össze.

Most aztán magyar szót is a saját új izléséhez kezd átalakítani: a rajongást, rajongót. Rajongás alatt a mindennapi életben azt szokás érteni, hogy valaki valakit vagy valamit mértéken felül szeret, valakiért vagy valamiért szertelenségig menve lelkesedik, p. o. egyes emberekért, vagy — mondjuk — művészetért, sportért stb. Vallási téren pedig rajongás a vallási fanatizmusnak az a neme, mely a nemföldönjáró enthusiasmusban nyilvánul, midőn túlteszi magát az ember az észszerűség, a józan életfelfogás határain. P. o. az még nem rajongás, ha valaki szenved vagy akár meg is hal a meggyőződéséért, akármennyire ki is ment divatból az efféle, de az már rajongás, ha keresi, hogy szenvedhessen vagy meghalhasson. Az is rajongás volt, mikor a pestissel fertőzött helyről való távozást vagy az ellene gyógyszerrel való élelét hibáztatta Melius és némely társa. Az is rajongás volt, mikor Kálmáncsehi Sánta Mártonnak halálos betegségét, a misererét úgy tekintették lutheránusok, mint az Isten büntetését az ő úrvacsorai tanfogalmáért. Az is rajongás volt, mikor a csengeri rektor a praedestinatio tanának hatása alatt 1563-ban öngyilkos lett azon való kétségbeesésében, hogy elképzelése szerint ő nincs az üdvösségre

választottak sorában. Az is rajongás volt, mikor az 1873. évi kolerakor egy beteg kihányván az oslyát, az utolsó kenetet feladó jezsuita kikereste azt és maga bevette.

Révész nem az ilyeneket tekinti rajongásnak és rajongóknak. Azoknak a lutheránusoknak a példájára, kik a XVI. században a helvét reformáció híveit mondták rajongóknak, ő azokat nevezi el így, akik eltérnek a calvinusi hittételektől, de csak balfelé, ezeket azonban en bloc. Az unitáriusok mind rajongók, az anabaptisták is mind azok, én és megkevesbedett szabadelvű theologus társaim — bár ránkmutatás nélkül — szintén azok vagyunk, sőt a helvét reformáció hősi halott megalapítóját, Zwinglit is csak az Isten őrzi, hogy amennyiben a jelenlegi magyar református egyház pápájának és tabujának, Calvinusnak a felfogása eltér az övétől, épenúgy nem részesül a „rajongó“ jelzőben. „Merev zwinglianus álláspontról“ (108. l.) és „zwinglianus szélsőségről“ (113. l.) azonban fesztelenül beszél Révész, holott annak, aki rajongói szerint azzal alapított iskolát, hogy másoktól átvett állításaival szemben a reformáció korabeliek theologiai álláspontjáról később beható tanulmányokban állapította meg másképen a valóságot, nemcsak tudnia kell, amiben bizonyára nincs is hiány, hanem figyelembe is kellene vennie, hogy Zwingli először vallott úrvacsorai tanításán meglehetősen módosított utolsó éveiben, ha nem is adta fel a természeti lehetőség elvét. És ez akkor történt, amikor Calvinusnak híre-hamva sem volt még, csak évek mulva lépven a színtérre. Igazságosan tehát Zwinglinek ez a végső állásfoglalása vetendő egybe a Calvinuséval, nem pedig az akkora már saját-maga által mellőzött. De így persze nem volna mondható a Szegei Kis István úrvacsorai nézetéről, hogy a Calvinuséhoz közeli. Azt viszont, hogy a praedestinatiót nem a Gottschalk-féle alakjában hirdette Zwingli, mint azután Calvinus, hasonlóképen nem írhatja rovására amannak Révész, hiszen magyar elsményképe, Melius távolról sem az ő megállapítása szerinti „elszánt következetességgel“ ragaszkodott a kettős praedestinatio calvinusi alakjához, amint kitűnik ez az 1567.-iki „rövid“ hitvallásban tett, de Révéztől agyonhallgatott nyilatkozataiból.

Személyválogatást másképen is követ el Révész. Dávid Ferenc p. o. azért is rajongó, mert chiliasta volt, annak dacára rajongó, hogy Révész szerint is kiváló református theologusok ugyancsak ápozták a chiliasmust. De ezek perszenem rajongók, nem az az épen-

ügy chiliasta Károlyi Gáspár sem. Pedig Dávid Ferenc, mint chiliasta is annyira nem volt rajongó, hogy miután a Krisztus ezeréves birodalma nem kezdődött meg az általa erre jószolt 1570. évben, egyenesen józan belátásánál fogva nem is lüzött ki rá több határidőt.

Abból, hogy az anabaptisták között is, az antitrinitáriusok között is akadtak rajongók, normalis következtetéssel nem vonható le az az eredmény, hogy az anabaptismus is, az antitrinitarismus is rajongás. Néhol Révész is így gondolkozik. Egy helyen (123. l.) ugyanis egy rosszul fogalmazott mondatban „a szentháromságtagadás és ezekkel (!) karöltve a szektárius rajongás tünetei“-ről tesz említést, a „Debrecen lelki válságá“-ban még indokolja is, hogy miért veszi ki a szekták sorából az anabaptismust, amely pedig szerinte „kart öltött“ az antitrinitarizmusszal. De azért már Lengyelországban is anabaptista rajongás kíséri az antitrinitarismus propagandáját (151. l.), vagyis itt már rajongás az anabaptismus, viszont az antitrinitarismus nem az. Ezt több ízben elismélti (152. l.), tehát azt tehetné fel az ember, hogy meggondoltan választotta el ekként egymástól a kettőt. A „Méliusz és Kálvin“ 4. lapján szintén különválasztja az antitrinitarismust a szekták rajongásától, sőt máshol is előfordul „az antitrinitarismus és a vele szövetkezett rajongás“ (158. l.). Azután meg újra arról beszél, hogy „a lehiggadt morva-felsőmagyarországi és mennonita anabaptismus szakított a szentháromságtagadással“ (154. l.). Arany Tamás pedig „rajongó radikális, sőt forradalmi anabaptista“ volt, amiből úgy látszik, hogy a szentháromságtagadás volt a rajongás ismérve. Majd „az antitrinitarizmusszal és anabaptizmusszal karöltve járó rajongó lelkiséget“ (160. l.) fedez fel Dávid Ferencben, valóllanul azt állítván, hogy ez 1567.-iki műveiben ellene szól a gyermekkeresztségnek, amit ő maga megcáfol már három lappal hátrább, megállapítván, hogy a gyulafehérvári második hitvita tételeiben, tehát 1568-ban támadták meg Dávidék a gyermekkeresztelet először. Aztán rajongás a reformatori megigazulás- és kegyelem-tannal való szakítás is (persze a katolikusok ki vannak véve!), rajongás a Krisztus helyettes elégtétele . . . tanának a kritikája, „rajongóan szabadelvű“ az 1568.-iki törvénynek az ígêrhetés szabadságát biztosító intézkedése is, rajongók mondták ki az ördög nem létezését (153. l.) (vagyis ő hisz az ördög személyes létezésében és mellékesen megemlítve, hisz a boszorkányság-

ban is!), rajongás a lélek-aluvás tana (165. l.), rajongás a Servet-Socinus-féle christologiai állásponttól távolodás (165. l.). Ebből az látszanék, hogy Servetet és Socinust nem tartja rajongóknak, ha másutt meg már a Dávidék kezdetbeli, velök egyetértő szerény antitrinitarismusát is meg nem tenné rajongásnak, azt mondván, hogy a gyermekkeresztelés bírálatával „újra tettek egy merész lépést a rajongó reformok útján.“ Más helyen is (295. l.) egyszerűen „rajongó hullám“ egészében véve az antitrinitarismus. Egy szóval tökéletes a fogalomzavar, csakhogy nem az állítólag rajongóknál. Ember legyen a talpán, aki el tud igazodni a számtalan következtelenség és ellenmondás labirintusában. Mert így megy végig az egész könyvön. Csak úgy dobálózik ezzel a folyvást szerencsétlenül alkalmazott szóval, melyet szemmeláthatólag épen úgy kifogat igazi értelméből, mint a már említett többi theologiai műszót.

Hiszen — visszatérve Arany Tamáshoz — az ő összes, egyenként ismert tizennyolc tétele közt csupán egy van, a kilencedik, ami rajongás számba megy („valahol valami testi jó vagyon... mind ördög, mert elvonszsa Istentől az embert, ördöggé teszi és elkárhoztatja“). Ezt azonban ő észre sem veszi s olyanokban lát rajongást, amiknek semmi közük e szó normalis értelemben vett fogalmához. Mi a rajongás p. o. abban a Karlstadt-féle állításban, hogy mikor Jézus azt mondá: „ez az én testem“, akkor saját testére mutatott? Révész ebből Karlstadtot is, Aranyt is megteszi rajongónak. De ha másképen nem megy, az egészen kiküszöbölt logika helyébe a fantáziát hívja segítségül, csak hogy egy tetszetős könyvcím kedvéért „lelki válság“-ot süssön ki Debrecenre. Abból, hogy Arany Tamás, aki egyébként a legteljesebb nyíltsággal sorolta fel elveit, egyetlen szót sem ejt a gyermekkeresztés ellen, és abból, hogy Melius, aki Dávidékat már akkor megvádolta anabaptismusszal, mikor még egy szót sem szóltak róla, Arany ellen ezt sohasem hozta fel vádul, rendes észjárással az volna következtethető, hogy Arany tehát nem volt anabaptista. Ámde Révész épen a hallgatásából vonja le azt a következtetést, hogy igenis anabaptista volt, csak félt előállani ebbeli elvével. Ugyan mitől félhetett volna ezért jobban, mint a többiért, hiszen az egy éven belül tartott tarcali helvét irányu zsinaton többen is találkoztak, akik nyíltan hangoztatták a csecsemők keresztelésének felesleges voltát, anélkül, hogy a hajok szála meggörbült volna

miatta. Azonban feltéve, de meg nem engedve, hogy csakugyan anabaptista volt Arany, micsoda fantázia kell annak az elképzeléséhez, hogy elhallgatott nézetből robbanjon ki valahol akármilyen válság vagy bármi is! Vagy talán lappangott a válság? Akkor meg honnan tudja?

Nem kevésbé a fantázia szüleménye az, hogy az 1569-iki „fekete ember“-nek, Karácsony Györgynek is lelki válságot okozott volna a mozgalma Debrecenben. Először is minden tényleges bizonyoságnak hijával van az az állítás, hogy ez anabaptista volt, mert hiszen szerfelett szégyenletes lett volna a többi egyházakra, ha kizárólag anabaptisták sorából kerülnek ki olyanok, kik nem káromkodnak és nem esküdöznek. Hiszen az a történetíró, aki szintén foglalkozott Karácsonynyal, úgy vélekedik, hogy a Debrecenben vallott hittételektől nem igen tértek el a Karácsonyéi. Révész ellenben semmivel sem több adat nyomán még azt a gyanút is táplálja róla, hogy „végső célja alighanem egy münsteri jellegű anabaptista-communista Sion-királyság felállítása volt.“ Ezt a a bűvészetig vitt lélekbe-látást alátámasztja azzal a látomásával, hogy ez a román paraszt varázslata alatt tudta tartani a debreceni polgárságnak is egy részét, amely között „az antitrinitarius propaganda már az előző években elébe dolgozott.“ Csakhogy ennek az otlani antitrinitarius propagandának annyira nincsen semmi nyoma, hogy inkább annak van, hogy tartózkodtak tőle. Avagy talán az Arany Tamásét érti alatta, melyet ez esetben jégre téve tartottak nem kevesebb, mint nyolc évig?

Ahhoz is különös gondolkozás kell, hogy ilyet mondjon valaki: „az egri várőrségen is erőt vett az anabaptista szellemű rajongás, annyira, hogy a vár odahagyásával a szent sereghez akart csatlakozni s a fekete próféta vezetése alatt indulni a török ellen“ Hát ehhez anabaptizmus és rajongás kellett? És ahhoz általában, hogy „a Karácsony vezetése alattiak a török ellen kezdtek fölserlegleni“? Legfeljebb hazafiui rajongás. Hiszen ez a legsebbe hazafias vállalkozás volt akkor!

De az aztán a felettébb különös, hogy amikor 1569 őszén állítólag éppen Debrecenben kiütött ez az antitrinitarizmusnak is terhére írt válság, ugyanakkor Melius, aki erősen oldozkodott a Nagyváradra kitűzött hitvitától, 1569 okt. 10-én kelt levelében mindent összehord, hogy fölmentse alóla János Zsigmond, csak éppen arra a döntő körülményre nem hivatkozik, hogy „itt van a

nyakamon a fekete ember, terjeszti az antitrinitarismust és anabaptismust, már mutatkozik is válság a gyülekezetben, Münstert akart csinálni Debrecenből, nem szabad prédának hagynom elvarázsolt híveimet, itt kell mérkőznöm a rajongókkal, nem Nagyváradon“. Elhíhető-e Meliusról olyan gondatlanság, hogy egy fenyegető válság kellős közepén még csak sejtelve se legyen az egésről?

Na! és az is különös, hogy ha „Debrecenben és környékén élet-halál ura“ volt Karácsony, hogy merhetett oda ellátogatni éppen akkor, 1569 szeptemberének végén maga János Zsigmond és ott még hitvitát is rendeztetni? Vagy talán összefogott a két antitrinitarius: a törvényes és a Révész szerinti tényleges hatalom? De akkor meg hogy nem bírták még egyesült erővel sem a magok Nitére téríteni az „élet-halál urai“ a már is válságban levő Debrecen? Útját állotta Melius? Amennyire én ismerem őt, aki már megjelenteknek mondta a külföldre kiadás végett kiküldött, de soha sajtó alá nem került három művét, és aki szakadatlanul ellenfelei legyőzéséről mesélte az álmait: nincs ár, amiért hallgatott volna erről a szokatlan mértékű és szokatlan diadaláról.

Az igazság azonban az, hogy nem volt ott semmiféle válság, még csak feltűnőbb mozgalom sem. Mindössze annyi történt, hogy az említett debreceni hitvita hatása alatt némelyek unitárius papot kértek Debrecenbe, de János Zsigmond nem adott nekik. És annak, hogy Melius teljes hallgatásba burkolózott a képzeletbeli válság felől, nem az az oka, amit Révész pusztán csak egyre élénkebben működő fantáziájából merít, hogy t. i. szégyelte, kivételesen ezt az egyet szégyelte világ elé vinni Melius. Azt mondja ugyanis, hogy „ha nem éppen Debrecenben és környékén esik a dolog, akkor Melius nagyon valószínűleg diadalmasan aknázza volna ki unitárius-ellenes polémiája céljaira“ (Debrecen lelki válsága 76. l.). Nem beszélve arról, hogy történelmet nem lehet csupa volnákból írni, csak azt kérdem: miért nem hallgatott hát Melius az erre következő 1571 év őszén a Somogyi Máté dolgáról? Ez pláne lelkész volt Debrecenben, és mégis nyomtatásban piacra vitte az ügyét Melius. Miért mért volna ennyire különböző mértékkel és miért vezették volna egy évvel előbb egészen más szempontok, mint egy évvel utóbb? Egyszerűen az a nyitja az egésznek, hogy amidőn nem volt miről írni, nem írt, de mikor volt, akkor írt bezzeg bőségesen. És míg meg sem emlékszik az

egész Karácsony-féle mozgalomról, bármennyire borzasztónak lássa is azt 370 év távolából egy nem adatokból, hanem rémképekből merítő író: addig igenis „a debreceni dúlás“-nak mondja a Meliith Ferenctől épen 1570-ben ott véghezvittet, amely tehát nemcsak jelentékeny, hanem egyetlen is volt akkortájt.

Hogy mennyire nincs alapjuk ezeknek a levegőből vett elgondolásoknak, annak egy igen jellemző bizonyítékát szolgáltatja Révész, midőn hitvalló elmélkedései közben eltűnődik azon, hogy mi mindent vitt volna véghez Debrecennel a Karácsony serege és mi fűződnek ennek a nevéhez, ha más tényezők mellett „Erdélyben János Zsigmond továbbélésével vagy hasonló szellemű utód trónraültetésével“ minden fékét elveszíti ez a már nagy arányokban megindult rajongás. Tehát az 1570 tavaszán szerinte is véglegesen lezárult mozgalomra kihatással lett volna az egy évvel később meghalt János Zsigmond továbbélése vagy a Békés Gáspár fejedelemsége! És a János Zsigmond idejében minden nagyobb veszedelem nélkül megszűnt mozgalomból egy-két év múlva származtak volna igazán megörökítésre méltó szörnyűségek, ha nem Báthory István a fejedelem! Ezen a képtelen anachronismuson nevetni is lehetne, de engem szomorúsággal tölt el.

Arról meg határozott adatunk van, hogy minő méretű volt az a „válság“, amit a Somogyi Máté fellépése okozott. Nem is kell mondani, hogy őt is azzal gyanúsítja Révész, hogy anabaptista volt in petto, de nála is egyedül az erről való hallgatásából tudja ezt kihozni, noha viszont abból, hogy állást foglalt a gyermekkeresztelésnek a módozatai kérdésében, egyenesen azt kell következtetni, hogy nem tartotta azt megszüntetendőnek. Ám, hogy a legrajongóbb vagy a legfanatikusabb elvnek is milyen válságot idézhet elő az elhallgatása, azt épen az ő esete mutatta meg. Egyetlen debreceni polgárra, egy Patkó Tamás nevére terjedt ki rajta kívül, és az sem az állítólag eltitkolt anabaptismusban volt követője, hanem a hirdetett antitrinitarismusban. Hogy pedig ez az ennyinél semmivel sem nagyobb lelki válság végképen nem okozott a debreceni tanácsnak olyan fejfájást, mint századok múltával szerzőknek, világos abból, hogy az megelégedett Patkónak egy ígéretével, amivel és Somogyinak egyházi úton való elmozdításával el is lett intézve az egész ügy.

Hogy mennyire nem volt válság ekkor sem az antitrinitarismus miatt, nyilvánvaló abból is, hogy az épen antitrinitarius haj-

landóságai miatt a diákság egy részével 1570-ben Kolozsvárra távozott Félegyházi Tamást egy év múlva, tehát a Somogyi-ügy felfakadásával egyidőben visszafogadták Debrecenbe rektornak. És még abból sem fejlődött semmi válság, hogy ez, ha nem is hirdette, de javarészen fentartotta a vélekedését, amit eléggé bizonyít az, hogy „A keresztyéni igaz hitnek részeiről való tanítás“ című, nagyon elterjedt munkájában, mely 1579-ben jelent meg először, nemcsak feltűnően igyekszik minél hamarabb túlleni a szentháromság tanán, mit Révész is észrevett, hanem a mellett egyedül az Atyát tartja imádandónak, miként én már egyetemi előadásaimban is említettem volt.

De válságot még e miatt sem láttam Debrecenben. És hogyan Révésznek merészen szárnyaló képzelődése a Melius erejének tulajdonítja azt az érdemet, hogy mindezek a felfútt apróságok nem tették Debrecen egy második Münsterré: kérdem, hogy miért nem vált egy új Münsterré Kolozsvár? Hiszen ott nem nyomozott hitet Melius! És ott uralomra jutott az antitrinitarismus, az anabaptismus pedig nemcsak mellé társulva jelentkezett, hanem külön is tetemes számmal voltak hívei. Még hozzá német volt a lakosságnak egy tekintélyes része, tehát már nemzetileg is hajlamosabb a münsteri példa követésére!

Meliusnak a mennél nagyobbá avatására való törekvés vezetett Révészt másképen is. Nem mondja ugyan ki nyíltan, mint professora, Pokoly József és tanítványa, Soós Béla, hogy Melius egy három országra kiterjedő egységes magyar református egyháznak volt fővezére, de a sorok között ugyanazt olvastatja. Kezdi azzal, hogy Pokolyt is túllicitálva, szerinte a marosvásárhelyi első református és első magyarnyelvű hitvallás „megfogalmazásában fő része Meliusnak lehetett“ (114. l.), akinek oltani „uralkodó hatását“ nemkülönben megállapítja. Ezeknek a Meliust Dávid és Heltai fölé emelő nagyotmondásoknak egy kissé komikusak az előzményei. Pokoly ugyanis óvatosabban csak „főként“ nyújtja általában „a magyarországi atyafiaknak“ a hitvallás szerzőségének bábérját és azt hozza fel állítása mellett bizonyosságul, hogy ha Dávidék írták volna, elküldték volna külföldre, hogy ott megismerjék (Az erdélyi református egyház története I. k. 132. l.). Mintha bizony ezt épenúgy el nem mondhatta volna Meliusékról! De hát neki így esett jól. Ezzel azonban akarata ellenére is a Dávidék szerzőségét igazolta, amennyiben pár év múlva valóban ők küld-

ték el Heidelbergbe a német fordítását. Erről hallgatott Pokoly, ki álláspontja érdekében egy kis történetmódosítást is elkövetett, azt mondván, hogy „Heltai és Dávid a későbbi harcokban nem ezt a hivatalos zsinati hitvallást, hanem a saját Defenziójokat adják az ellenfél bírálata s a külföldi akadémiák ítélete alá.“ A dolog azonban úgy történt, hogy Dávidék a kitűzött határidőben nem bocsátották a lutheránus ellenfeleiktől külföldre küldött bizottságnak rendelkezésére semmiféle munkálatukat, mire a bizottság maga választotta ki e célból a Defenziójokat, nyilván azért nem a marosvásárhelyi hitvallást, mert magyar volt a szövege.

Így tehát még mesterkedésekkel szemben is kétségtelen a Dávidék szerzősége. Nem is tételezhető fel Dávidról és Heltairól, akik már azelőtt is otthonosan forogtak az irodalom mezején, hogy egy akkor még teljesen ismeretlen fiatal kezdőre szoruljanak rá felfogásuk körvonalazásában. De persze igen jól jö ki, hogy ezek a már idősebb és gyakorlott írók alig ismerték meg, már is meghajoltak az egyébiránt Révész beismerése szerint is „mindig lázas és kuszált“ Melius előtt. Hát bizony „lázas és kuszált“ volt ő hovatovább gyarapodó mértékben. Ezért sem igaz egy szó sem abból a három országra kiterjedő egységes református egyház feletti fővezérkedésből, aminek az illető országrészek állami helyzete is gátjául szolgált ugyan, de másképen is tények igazolják az egész álomképnek a meg nem álló voltát. Ha egységes volt az egyház és fővezérök volt Melius, miért nem a már kész debreceni hitvallást tették magokévá a tiszáninniek és miért készítettek magoknak Tarcalon másat? És az erdélyiek, kiknek módjokban volt választani a fővezér tekintélyével támogatott debreceni hitvallás meg a tarcali közt, miért nem a fővezérét fogadták el Tordán a magokénak? És a hódoltságban eső dunamellékiek a Melius mesterének, aki szintén sokkal nagyobb volt, semhogy Melius után haladjon, Szegedi Kiss Istvánnak a vezetése alatt miért készítettek külön egyházigazgatási kánonokat, és ha egységesek voltak, miért nem léptették életbe a Meliustól 1567-ben szerkesztett Nagyobb Cikkeket? Amelyektől minden másfajta képzelődés ellenére épen olyan függetlenül jöttek létre a hercegszölnösi kánonok, mint ahogy egyházi szervezetöket nem kölcsönözték a német lutheránusoktól a magyar reformátusok. És ha fővezér volt Melius, miért fejezték ki a tiszáninneniek 1566-ban azt az óhajításukat, hogy ők és Meliusék egységes terv szerint vívják a szentháromságtagadók

elleni küzdelmet? Ha volt már fővezér, akkor bízni kellett volna abban, hogy egységes terv is van. Vagy csak ezzel és ekkor kezdődött az álmodott fővezérség? Akkor meg miért akarják már 1559-re visszavinni?

De menjünk tovább! A felett, hogy a nagyelméjű, tisztafejű, mélytudású, szépírályu, ékesszavu Dávidot valóságos szidalmazásképen a legkülönbélebb változatokban százszor elmondja Révész rajongónak, egy kis lelki csömörrel napirendre térhetünk. Ám nem hallgathatjuk el megjegyzéseinket az antitritarismusnak a szombatosságához való viszonyáról előadottakra. Mivel pedig Révész ebben is Pokolyt követi, de — részben tájékoztatásom után — mellőzve ennek egyes tévedéseit, kénytelen vagyok ez utóbbiakra is kiterjeszkedni.

A Blandrata és Socinus által Dávidra ráfogott tételek sorában Pokoly által megismételve fontos szerepet játszott az, hogy Dávid többre becsüli az ószövetséget az újnál és ez utóbbit csak annyiban tekinti irányadónak, amennyiben megegyezik amazzal. A való tény ellenben az, hogy Dávidnak a munkáiban annak a kellő helyeken mindig hangoztatása mellett, hogy az újszövetség felette áll az ónak, még olyan nyilatkozata is csupán egy található, amiből az ószövetség könyvei közül egy csoportnak, a „próféták írásainak“ az újszövetséggel egyenlő színvonalra helyezése, de ezeknek sem az újszövetség rovására való túlbecsülése tűnik ki, és, ami a fő, — ismétlem — ennek is egymagának, a többi ószövetségi könyvektől sokban eltérő szellemű csoportnak, a legfejlettebb vallásos eszméket tartalmazónak, minélfogva ez a nyilatkozata sem hozható ellentétbe a többivel.

Hasonlóan tévedés Pokolynál az, hogy Karádi Pál a jelenések könyvére szerzett magyarázataiban zsidószellemű vélemény nyilvánít. Azt az egy nyilatkozatát ugyanis, mely az ennek bizonyítására idézett lapszámok egyikén leginkább volna ily irányúnak vehető, félreérti Pokoly. Az illető helyen t. i. a vasárnap heti ünneplése mellett felhozott okok között fölöslegesnek véli Karádi azt, hogy azért kell a vasárnapot ünnepelni, mert nagy dolgok estek rajta. Erre mondja, hogyha ez a szempont súlylyal bírna a kérdés eldöntésénél, akkor inkább a szombatot kellene megülni, mivel azon még nagyobb dolgok történtek. Csakhogy ez korántsem a szombat melletti állásfoglalás!

Bizonyosságok híján is az „örvénylő rajongásba sodródott

Dávid“ nyakába iparkodván varrni Révész a szombatosságot, egy helyen „a chiliastikus rajongás elvetélt alakjának“ nevezi ki ezt, más helyen pedig azt állapítja meg, hogy a „nonadorantista álláspontból logikusan következett az ószövetség egyoldalú értékelése“ (169 l.). Vagyis mind zsidóvá lesz, aki szabadelvű theológus!

Minthogy azonban a chiliasmusnak az alap gondolata, a Krisztus ezeréves földi országa, teljességgel kizárja az ószövetség túlbecsülését, elvetélt következtetés az, mely a chiliasmusból, de persze csakis a Dávidéból, húzza ki a szombatosságot. És Dávidot illetőleg szintén minden alapot nélkülöz az a következtetés, mely a Jézus nem-imádásával hozta és hozza kapcsolatba az ószövetségnek az új fölé helyezését.

Másutt kell tehát keresni a szombatosság igazán logikus kifejlődésének eredetét! Erről nem a magam-alkotta eredményt közlöm, hanem kifogástalanul orthodoxus református theológusok megállapításait. Kiss Ferenc szerint a magyar protestantizmus első százada „hasonlíthatatlan előnyt adott az ószövetségnek az új fellett“ és „túlbecsülte az ó törvényt“. Szilády Áron szerint a „judaismus és keresztyénség elveinek és eszméinek s a hazafias érzületnek vegyülete a magyar reformátorok mindegyikénél észrevehető s e vegyülési folyamat eredménye az az alapszínezet, mely a magyar kálvinizmusnak még ma is ismertető jele.“ Pokoly pedig „ismeretes dolog“-nak mondja, hogy „a kálvinizmus sokkal nagyobb súlyt fektet az ószövetségre, mint a lutherizmus“. Ne szégyeljünk hát rámutatni a legfőbb forrásra, az ezt az álláspontot különleges nyomatékkal képviselő Calvinusra, kinek angol és skót hívei közül a Jézus imádása közben sokan megtették azt az igazán „logikusan következő“ lépést, hogy szombatot ünnepeljenek vasárnap helyett. Korán lehettek ilyenek Erdélyben is épen a reformátusok ószövetség-cultusa nyomán, mert bizonyosra vehető, hogy voltak már akkor, mikor előalloit Dávid ellen Blandrata ezt illető hamis vádjával.

Történeti fejlemények változtattak aztán a dolgon. Midőn elítélték Dávidot, az ellene vádul felhozottak mind rokonszenvet keltettek a hozzá ragaszkodóknál és csak azért is helyeselték az összest. Elkeseredésökben még ahhoz a csupán ráfogott eszméhez is kegyeletes kötelességöknek érezték csatlakozni, amely pedig azok közé tartozott, melyeknek neki tulajdoni'ása ellen egyetemleges tiltakozást jelentett be őmaga. És ha bukása után Blandra-

táéknak az igazolására hivatalosan állást foglalt az antitrinitarius egyház az ószövetséget túlbecsülő felfogás ellen: ez a Dávidot cserbenhagyó Hunyadi-pártiak elleni keserű hangulatban még olaj volt a tűzre s a hamis váddal félrevezetettek annál hevesebben képviselték az ellenkező véleményt, mivel ebben a határozatban is a Dáviddal való szakításnak látták egyik mozzanatát.

Ilymódon történetileg valósággal alátámasztották azt a hitelvi és tanbeli tekintetben sehogysem helytálló állítást, hogy Dávidnak a révén terjedt el a szombatosság. Amit a vezérre rágalmozói fogtak rá terve és szándéka gyanánt, hogy t. i. behozza a zsidós-kodást, azt meg is valósították ezek a követői, csupa iránta való szeretetből minden következtetésig elmenve. Ámde Dávid ebben sem hibás, valamint abban sem, hogy más felekezetekből is hódított a szombatosság.

Ez a tényállás a szombatosság és Dávid közti viszonyban, nem pedig az, amely minden jogos alap nélkül, pusztán felekezeti rajongásból még ezért is őt szeretné eláztatni.

Ilyen az új vagy „hitvalló” egyháztörténetírás. Írásnak írás, egyházinak is alkalmas, hitvallónak is beválik, azonban a legcsekélyebb mértékig sem a szó régi jelentésében, mely alatt olyat értettek, aki tűzön-vizen át fentartotta a meggyőződését, aki szembeszegült a hatalommal, nem pedig élvezte azt, — kinszenvedések között is, nem pedig kitüntetésekkel elhalmozottan. De történet? — az sohasem lesz az efféle kasírozott tudományból. Hogy ennek milyen, arra rávilágít az általam feltüntetett sok részlete, rá a szavak átértékelése és a tények módosítása, rá a sok eszmezavar és ellenmondás. Ez mind némi elnézéssel volna kezelhető, ha szerző újabb műveiből lépten-nyomon ki nem ütöznék „a határozott és nem titkolt református theologiai álláspont”, még pedig legreactiósbab, leginquisitoriusabb, a „furor theologicus”-tól áthatott alakjában.

Ennélfogva a legnagyobb keserűséggel, további munkásságába vetett reményeink feletti kétségbeesett csalódással le kell mondanunk róla, hogy akár mostanában közrebocsátott műveivel, akár az ebben a szellemben ezután irandókkal a tudomány szempontjából foglalkozhassunk és hogy nekik ebben a tekintetben valami súlyt tulajdoníthassunk. Ellenben mélyen érzett sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy egy sokat ígérő tudományos pálya aránylag túlkorán megszakadt s 1936 óta méltán mondhatja egyháztörténetíróink harmadik nemzedéke: elesett a mi fejünknek ko-

ronája. Legutolsó munkája minden reményt kiolthatott még azoknál is, akik a többi téves úton járó után bízakodtak még abban, hogy egy egyetemi tanárban csak felülkerekedik megint a tudomány ápolása iránti kötelesség érzete. Ez már új állásának az elfoglalása után jelent meg, mely gyökeretelenné teszi ezt a várakozást. És nem fog érte kárpótlást nyújtani bármily sikeres püspöki működés sem, amit különben őszintén kívánunk neki is, a tiszántúli egyházkerületnek is.

Dr. Zoványi Jenő.

Szamosról — ének.

A dal szökevény zeng, pedig szennyes vagy, szürke,
járásod inkább rest, de néha vidám, fürge
iramban vágtatsz, vén folyó.
Mint minden földi víz, halat hordsz, embert, szennyet
és mégis olyan más. erdélyi minden benned.
A sok könny, mik székely, román
és szász létharca közt halkán beléd-omolnak,
a hegyes-tornyú Dés szívében egybeolvad.
Mit értik Tur, Tisza, Duna,
miért becéz dalunk? — Rendelt sorsunkkal játszol
és tudjuk biztosan: ezüst-fonálnak látszol
egy másik, békés csillagon . . .

Fülöp József.

Az unitárius vallás az új Káté küszöbén.¹

A Káté megújításának gondolata már évek óta foglalkoztat bennünket. Az évek alatt nemcsak 3 évet értek és nemis csak 10-et, hanem még ennél is többet. Ugy érett meg ez a gondolat lassan, fokozatosan, ahogy a hit kérdéseinek meg kell élni. Először, csak kevesen érezték a megújulás szükségét, azután mind többen-többen. A jelenlegi Káté kérdéseit mi gyakorló lelkészek egymásután huzogattuk ki, vagy részben irtuk át s közben ügyetlen feleleteket adtunk az ez iránt érdeklődő, Kátét tanuló gyermekeknek. Az egyes kérdésekkel, illetve feleletekkel kapcsolatos kifogások és kifogásaink elsősorban, vagy szinte kizárólag hittani szempontból születtek meg. Azalatt az idő alatt ugyanis, amíg jelenlegi Káténk hivatását teljesítette, nem maradt mozdulatlan az unitárius hitfelfogás kérdése még itt Erdély földjén, még köztünk magyarok között sem. Azok, akik Ferencz József Unitárius Kátéját valamelyes alkalomból időnként méltatták, mindig olyannak értékelték azt, mint amely határozott, sőt korszakot alkotó fejlődést jelentett abban az időben, amikor Kriza püspök Kátéját felváltotta. Ferencz József 75 éves Kátéjában a XIX. század új szelleme letagadhatatlanul megcsillan, annak ellenére, hogy kellő hely van biztosítva annak szellemében a vallás természetszerű konzervatív jellegének is. De a gondolkodás fejlődése nem volt és nem lehetett kizárólagos privilégiuma az elmúlt századnak s az unitárius szellem a több igazság és több világosság után való kutatás lehetőségének tényét, ha próbálta is időnként szabályozni — nem tagadta meg azoktól, akik őszinte buzgalommal és áhítatos Isten-szomjúsággal a több vallásosságot akarták megteremteni. Említésre méltó vallásos gondolkodásunk kialakulásának történetével kapcsolatban az, hogy mostani Káténk megjelenése, illetve formába öntése után

---

¹ Felolvasás az Egyetemes Unitárius Lelkészkörnek Kolozsvárt 1939. december 2-án tartott közgyűlésében.

vált igazán rendszerré egyházunkban a lelkészjelöltek külföldi tanulmányutja. S azóta ez rövid megszakításokkal tart. Az, amit az egymásután hazaérkező nemzedékek vallásos tanulmányaik és kutatásaik eredményeképen az itthoniaknak közvetlenül, vagy közvetve átadtak, nem tűnhetett el nyomtalanul. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy minden külföldi út nélkül is nagyon sokan mélyedtek el egyházunkban a hit kérdéseibe s a magyar nyelven is felsarjadó vallásos irodalomban jelentkező gondolatok taglalásába — akkor nyilvánvalóvá lesz előttünk, hogy miként érlelődött meg egyetemes lelkészkörünk minden egyes tagjában az unitárius hitelveket ifjak részére összefoglaló Káténk megújításának szüksége.

A megújítást illetőleg, gondolom, egy véleményen vagyunk. Mindanyian reátudunk mutatni néhány olyan hittani megfogalmazásra, melyet nem tartunk összegyeztethetőnek a huszadik század közepefelé haladó unitárizmusának lényegével és tartalmával. Abban azonban nem vagyunk éppen egy véleményen, hogy milyen arányu megújítást eszközöljünk. Közülünk sokan annyi hálás melegséggel veszik körül a történelmi szolgálatot tett Ferencz József Kátét, hogy nehezen tudnának megbarátkozni egy gyökeresebb változtatás gondolatával, vagy egy egészen új Káté megalkotásával. Ferencz József megérdemli — mondják — hogy megtartsuk Kátéjának formáját, beosztását, alapvető elgondolásait s csak annyiban változtassunk rajta, hogy a szinte közösen, egyvéleménnyel kifogásolt egyes hittani beállításokat módosítsuk úgy, ahogy véleményeink kicserélése után leszűrt eredményeknek megfelelően szükségesnek látszik. Mások meg az új Káté megalkotásának hívei. Az előbbi álláspont annyiban igazolt, hogy csak egyes tételek szorulnak hittani szempontból módosításra s ha ezek megváltoztatásával eleget teszünk a jelen unitárizmus követelményeinek, olyan újítást és módosítást hajthatunk végre, mely ugyanakkor a méltányos kegyelet érzéseit sem zavarja meg. A kegyelet kérdésével azonban jöjjünk egy kicsit tisztába. Vajjon mivel szemben tartozunk mi mélyebb, rendíthetlenebb és tartósabb kegyelettel — egy ember bizonyos formában megfogalmazott gondolataival-e, vagy pedig azzal a szellemmel, melynek izzása a világot egyszersmindenkorra megajándékozta az unitárius meglátás és cselekvés erejével? Vajjon akkor sértünk-e kegyeletet, amikor nagymultu püspökünk Kátéját módosítjuk, vagy pedig akkor, ha feladjuk azt a lélektani és élettani ténytet, mely szerint a

vallás nem bevégzett dolog, hanem élő valami, aminek fejlődése, haladása van.

Gondoljunk arra az utra, melyet erdélyi unitárius felfogásunk az 1579. július 2-iki Blandrata-féle hitvallástól elkezdve — Enyedi György „Explicaciones“-e az 1638-iki dézsi kényszer hitvalláson „Catechezis“ (1716—18), Kósa János Kátéján, Dimény Pál Kátéján, Koncz Boldizsár Kátéján, mely tudvalevőleg 156 esztendeig volt használatban, a Szentábrahámi konfesszióján és „Summa“-ján át egészen a Kriza átdolgozásában Channing nyomán megjelent Kátéig megtett. Egyik konfesszió a másikat követte, sokszor előhaladás voít, máskor visszaesés egy-egy Káté, de minden kor megfogalmazta a maga unitárius Kátéját. Vajjon Kriza Szentábrahámi kegyeletét sértette, amikor 1872-ben azt írja, hogy immár csak vonszoljuk Szentábrahámi Summáját kénytelenségből, melyet a dézsi komplánáció erőszakolt ránk. Vagy Ferencz József sértette Kriza kegyeletét, amikor mély vallásos érzésekkel telt Kátéja mellett megírta az övét, vagy vegyük még szűkebbre a kört: mit cselekedett Ferencz József akkor, amikor 1864-ben első kiadásban megjelent Kátéját már a harmadik kiadásnál gyökeresen átdolgozta s mely az egymásután következő kiadásokon át 1921-ben 10. kiadási formájában egészen új krisztológiával és szentlélek-tannal kerül használatba; mit cselekedett, ha nem unitárius módon hű maradt vallása szelleméhez, mely folyton haladt tisztább és több igazság után. Ferencz József Kátéja első kiadásának hitvallásában ez áll: „hiszek Jézus Krisztusban, az Atya Istennek egyszülött fiában, a mi urunkban, ki fogantaték szentlélektől, születék szüz Máriától, kinoztaték Poncius Pilatusnak alatta, megfeszítették vala, meghala és eltemetteték, harmadnapon halottaiból feltámadta, felméne a mennybe, üle az Atya Istennek jobbján, onnan lészen eljövendő, ítélkezni eleveneket és holtakat. Hiszem a szentlelket, a közönséges keresztény anyaszentegyházat, szenteknek egyességét, bűneink bocsánatát, testünknek feltámadását és az örök életet.“ A tizedik kiadásban s később a tizenegyedik kiadásban már egészen más hitvallást ismerünk meg. Az első kiadásban arra a kérdésre, hogy „mit értünk azon, hogy hiszek Jézus Krisztusban,“ a következőképpen felel: „Jézus Krisztust, mint az Istennek szent fiát az Isten által megígért Messiásnak lenni megismerem.“ Az utolsó kiadásban ebből a feleletből csak annyi maradt meg, hogy „az Ur Jézus az Istennek legnagyobb prófétája s az ő tudománya a legbiztosabb

ut Isten igaz megismeréséhez. Még sok mindent lehetne felhozni az első és utolsó kiadás összehasonlításai alapján, ami a közben lefolyt majdnem 70 esztendő nagy fejlődésére mutat. Az egyetlen ember gondolkozásában időben végbement változásokra mutattam rá azért, hogy egyrészt vallásunk fejlődő lényegére és dinamikus voltára hívjam fel a figyelmet, másrészt azért, hogy a kegyelet-sértéstől aggodókat megnyugtassam afelől, hogy Dávid Ferenc szelleméhez, de Ferencz József szelleméhez is akkor közeledünk ünnepi lélekkel és érzelmekkel, ha megtanuljuk tőlük azt, hogy a hit és vallás kérdésének eldöntésénél elsősorban, sőt mindenekfelett a lelkiismeret vagy az őszinte meggyőződés jön számításba s nem tévesen értelmezett hagyománytisztelet, vagy öntudatlan konzervatizmus.

Mindezzel azonban még nem indokoltam meg a másik álláspontot, mely szerint általános ujitás és nem fejelés szükséges. Hiszen, ha Ferencz József a maga majdnem hetven éven át szolgáló Kátéját az először megalkotott kereten belül újra meg újra ujitani tudta, miért ne tehetnők meg mi is ezt? Miért nem elégedhetünk meg azzal, hogy a kifogásolt hittani részeket átszövegezzük s azután a régi beosztást és régi általános tartalmat és részleteket meghagyva, indítsuk el újabb évtizedekre, hogy legyen tovább is öntudatosítója az egymásután következő unitárius ifju nemzedéknek? Azt mondtam fennebb, hogy az ujitás szükségét *elsősorban* egyes hittani kérdések érelték meg. Tehát már akkor jeleztem, hogy van valami más körülmény is, mely feladatunkká teszi a Káté megújítását. Nem gondolok a megfogalmazás stilisztikai szempontjaira, hiszen ezeknek a sok egymásután következő kiadás megadta a magáét, bár ilyen vonatkozásban is lehetnek kívánni valók. De gondolok az egész Káté belső tartalmának beállítására, olyan valláspedagógiai törvényszerűség hiányára, melyet ha már hozzáfogunk a Káté módosításához, figyelmen kívül hagynunk nem szabad. Ferencz József jelenlegi formájú Kátéjába nincs beledolgozva az általános fejlődés-elmélet emberre, vallásra, életre kiható jellege. Nincsenek tekintetbe véve anthropológiai, összehasonlító-vallástudományi, lélektani és általában olyan vallásbölcseleti szempontok, melyek pedig a tudományos alapon elkészített Káté összeállításánál döntő módon veendőek tekintetbe. Nehogy félre értsen engem valaki; nem akarok én filozófiát, vagy tudományos vallásos rendszert beleépíteni új Káténkba. Nem akarom figyelmen kívül hagyni,

sőt minden tekintetben szem előtt kívánom tartani, hogy ez a könyv 14 éves gyermekek kezébe kerül. De az a tartalom, melyet beléhelyeztünk Káténkba minden szempontból úgy készítendő elő, hogy az fokozatosan, megfelelő rendszerrel, lépésről, lépésre vezesse el a növendéket a konfirmálás lényegéhez: az *unitárius hitvallás* átvételéhez, megértéséhez, megérezéséhez, öntudattá válásához. Mostani Káténk tulajdonképpen a vallásfilozófia legnehezebb kérdését szegi legelőször a gyermeknek, midőn azt kérdi: mi a vallás? Ez a mód nem nevezhető éppen kifogástalan vallás-pedagógiai módnak. Egy néhány bevezető kérdésből a növendék gondolkozása és lelke elő kell készüljön erre. Megítélésem szerint az evolúció, a geologia, a biológia, a lélektan kell jelezzék azt az utat, mely a vallás megszületéséhez vezet. Tudnom kell előbb mi a föld, rajta mi az élet — mi az emberi élet s mi az, ami az emberi élet lelke megnyilatkozásában jelentkezik. Erre a bevezetésre feltétlen szükség van. Amikor a valláshoz értem, mint lélektani jelenséghez, mint hithez, tulajdonképpen akkor beszélhetek annak tagozódásairól, történeti megjelenéseiről s ezek között a zsidó, majd a keresztény vallásról, amelyen belül reámutatok a reformációra, a protestánsizmusra s így érkezem el az unitarizmusig. Az ilyen bevezetés lehet csak eredményes az olyan szellemű vallás ismertetésére, mely nem biblio vagy kristocentrikus, hanem a vallásos tapasztalaton épül fel elsősorban. Az unitarizmust a maga részletkérdéseiben belső és külső alkatában meg kell ismeretnünk előre a növendékkel s csak miután ő maga foglalkozott azzal, miután többször átismételte azt, csak amikor már fiatal lelke előtt derengeni kezd, hogy miben is áll az ő vallása, csak akkor tesszem fel előtte a kérdést: „Megismerve az unitárius vallás igazságait és az egyházi életet, mi a te hitvallásod?” Megítélésem szerint ez a deduktív módszer az egyetlen alkalmas módszer. A mostani Káté először — előttem egészen érthetetlenül — teszi fel a kérdést, mi a te hitvallásod. És mielőtt a gyermek egyetlen hitvallást átolvasott volna, megértett volna — zugja, versszerűen a Hiszekegyet... Ezt a lényeges pontot nem így kell beállítanunk új Káténkba.

De az ezekben vázolt formai és módszertani szükségletek mellett jelentkeznek tartalmi vonatkozású kérdések is, melyek még mindig nem hittani követelmények, de amelyek az új Káté megfogalmazásánál ki nem maradhatnak, ha az új Kátéval azt is el

akarjuk érní, hogy az unitárius vallással kapcsolatban összhangzó egészet, átfogó s mindenre kiterjedő képet nyujtsunk s azonfelül úgy állítsuk azt be, hogy a növendék érezze minden pillanatban, hogy valami olyat tanul és vesz át, melynek köze van az élethez, még pedig a mai élethez! Épen ezért az új unitárius Káté tartalmában fontosabbnak tartom Dávid Ferencnek s az elmúlt küzdelmes unitárius századoknak egy-két kérdésben való beállítását, mint az erdélyi magyar gyermek számára csupán holt anyagot jelentő zsidó vallás részletezését. Bár ezt sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Fontosabbnak tartom a ma élő unitárius közösség szerveit, életmegnyilvánulásait, intézményeit, iskoláit és templomait néhány szóban megmagyarázni s közel vinni azokat az életbeinduló ifju lelkéhez s beleégetni fontosságukat, mint beszélni az ugynevezett „közönséges keresztény anyaszentegyházról“ csak azért, mert egy régi hitvallás így fogalmazott meg valamit, amit én a magam részéről ma sem értek egészen tisztán.

Az új unitárius Káté a mai életre, a mai körülmények megjelölte irányu és tartalmu életre kell megfelelően előkészítse a gyermekeket. Nekünk egyházi életünket, vallásos nézeteinket megszerető s azokban öntudatossá épülő ifjakra van szükségünk, nem pedig olyanokra, akik könyvszagu tételeket kelletlenül bevágva úgy mennek el eleven egyházi kérdéseink s vallásos gondjaink mellett, mintha soha senki sem várná tőlük, hogy munkás, buzgó, áldozatos és lelkes unitáriusok legyenek.

Amikor átfogó és szerves egészet kívánunk adni hézagossnak tartanám a régi megoldást, mely szertartásaink közül csak a keresztelést és az urvacsorát említi meg azért, mert állítólag ezeket Jézus elrendelte s egyáltalán nem említi az esketés és temetés lényeges alkalmait s nem szól különösen az istentiszteletről magáról. A teljes és élő unitárius vallást bemutató és részletező Káténak ilyen körülményeket nem szabad elfelejteni.

Ime kedves lelkészársaim ezek a szempontok azok, amelyeknek megfelelően én is azoknak adok igazat, akik a Káté megújítása mellett, teljes átdolgozása mellett kívánnak kitartani. De az újból való elkészítést nemcsak a most vázolt szükségek és elvek kívánják, hanem kívánják a megújításra váró hittani szempontok; melyeknek — véleményem szerint — pusztá átfogalmazással, toldozással eleget tenni nem lehet.

Amikor Káténk hittani kérdéseire térek, mindjárt legelőször

ki kell jelentenem, hogy amennyire unitárius módon gondolkozó emberekkel érintkezem, lelkészekkel, világiakkal, tanárokkal, tanítókkal, vagy amennyire a vallás tudományos beállítását tanulmányozom a szabadelvű, vagy unitárius Istenfogalom, a szoros értelemben vett *theologia* tulajdonképpen semmit sem változott. A Ferencz József Kátéjában megfogalmazott Isten a mi Istenünk, legfeljebb arról lehet szó, hogy a modern unitáriusok érzelmi vonásaival élőbbé melegítsük, valóságosabbá, közvetlenebbé tegyük. Ne elsősorban a külső világ tényeiből és tényeitől közeledjünk megismeréséhez, mint inkább lelkünk intuitív mélységeinek, megtapasztaló ereje legyen az, mely örökre hozzáláncol Istenhez. Fel kell oldanunk azokat a 19. századi racionálizmusból fakadó vonásokat, melyek esetleg az élő valóságból könnyen fogalmat csinálnak.

Csupán azt jegyzem meg az Istennel kapcsolatban, hogy hitvallásunkból ki kell maradjon a „mennynek és földnek“ kifejezés, de különösen az első, mely a firmamentumra, a kiterjesztett erősségre, a kézzel fogható égre utal s zavarja bizonyos mértékben a választékosan és lehetőleg tudományosan gondolkozni szándékozó unitárius embert.

Jézus fogalmánál sincs lényegbeli módosításra szükség, mindazonáltal engedjék meg, hogy egy néhány dologra felhívjam a figyelmet. Eddigi hitvallásunkban ez áll: „Hiszek Jézus Krisztusban, az Istennek egyszülött fiában, a mi urunkban.“ Amint fennebb említettem ez a forma még Ferencz Józsefnél is egy fejlettebb kifejezési hitforma, amennyiben az első kiadásban „mint Istennek szent fiát“ említi ugyanő. Tudom, hogy sokan ragaszkodnak a „Krisztus“ fogalomhoz, de szögezzük le egyszersmindenkorra, hogy ez nem unitárius magatartásból várható megnyilatkozás. Jelzői értelemben én is szoktam használni időnként s a „Krisztusi“ fogalom talán jelentheti mindannyiunk számára a több mint emberi megjelölését, de sohasem igazán unitárius a „Jézus Krisztus“ kifejezés, „az Istennek egyszülött fia“ és a „mi urunk“ kifejezések aztán igazán nem unitárius kifejezések. Érdekes, hogy Ferencz József maga is mennyire érezte ezt, amikor az első kiadásban egybeírta azt, hogy: *egyszülött*, míg az utolsó kiadásban külön kívánja hangsúlyozni s nem írja össze (*egy szülött* fia). Akármilyen erőlködéssel és vallásos rabulisztikával próbáljuk is az „*az Isten egyszülött*“ fia kifejezést olyannak feltüntetni, mint amely nem

sérti az unitárius lélek fülét, a tény tény marad, hogy ez a kifejezés a sok évvel ezelőtt megfogalmazott apostoli hitformához való tehetetlen ragaszkodás. Visszajáró lelke ez a páli theologia holt szerkezetének. Vagy Kriza szavaival szólva „kénytelenségből vonszoljuk“, magunkkal ezt a kifejezést. A történelmi ember Jézus és nem Krisztus. Nekünk pedig csak a történelmi emberhez van közünk s unitárius szellemünket és lényegünket ne zavarjuk mind-egyre, még ha valóban nem kacérkodunk is a Krisztus fogalmával, azáltal, hogy hitelveink megfogalmazásánál felhasználjuk. Az „Ur“ fogalmára pedig különösen áll fenti fejtegetésünk s éppen ezért nem is kívánok bővebben foglalkozni ezzel. Nem tudom azt se, hogy miért volna „az Ur Jézus Krisztus a keresztény anyaszentegyház feje“ a mi unitárius megítélésünk szerint. És nem tudom, hogy miért kellene nekem unitáriusnak „a Jézus Krisztusban való hit által és a Jézus Krisztus nevében megnyerni bűneim bocsánatát? (115) A további felelet, illetve magyarázat tiszta unitárius felfogást tükröz a kérdéssel kapcsolatban, de nem tudom miért van szükség arra, hogy ezen kifejezések kihangsúlyozottan dült betűvel szerepeljenek?

Káténk hitvallása szerint *hiszem a szentlelket*. Ennél a kérdésnél valamivel többet kívánok időzni s nagyon kérem kedves hallgatóimat, próbáljanak az unitárius gondolat tisztításában segíteni azáltal, hogy megfigyelik, amit elmondok s azután elmondják véleményüket. Ferencz József Kátéjának első kiadásában a szentlélek nagy betűvel és egybe van írva így: Szentlélek, A legutolsó kiadásában pedig kicsi betűvel és egybe, viszont a dézsi egyezkedés diktálta és sajnos még mindig vonszolt keresztelési formulánál sajtóságos módon nagy betűt használ, de már nem írja egybe (Szent-Lélek). Aki közelebbről figyeli meg ezt az ilyen módon való használást, észre vesz bizonyos határozatlanságot. Bizonyos olyan ki nem alakult meggyőződést, melyet csupán konzervatív érzelmek és hagyományok mankói támasztanak alá. Megítélésem szerint ennél a kérdésnél az orthodox keresztények sokkal határozottabbak, mint mi. Ugyanis náluk a szentlélek a szentháromság harmadik személye. Mivel Dávid Ferenc az egy Isten hite mellett lándzsát tört, az unitáriusok nem nevezhették sem a Fiút, sem a Szent lelket Istennek, de viszont, mivel jó sokáig a kereszténység kritériuma abban merült ki, hogy valaki elfogadja az apostoli hitformát vagy nem — mi unitáriusok cipeltük ma-

gunkkal a Szentlélek fogalmát. Egyideig nagy Sz-el irtuk, azután szelidítettük erejét s ma némelyek nagy Sz-el, a Káténk kicsi sz-el írják.

Egyes unitáriusoknak még ma is van *Istenük, Krisztusok és Szentlelkük*, ami nem egyéb „semi“ Szentháromságnál. A Krisztus fogalomról már szoltunk. Lássuk miként állunk a szentlélek kérdésével? A Káté 93. kérdése azt mondja: „*A szentlelken értem Istennek erejét s jóra való segedelmét; főképen az igazságnak lelkét* stb.“ Tehát ugyebár nem az Istent magát, hanem annak *erejét, lelkét*. Az Unitárius Irodalmi Társaság 1921-ben kiadott „Unitárius hitvallása“ szerint: a szentlélek kicsi betűvel és külön van írva (szent-lélek) s azt mondja arról, hogy az Istennek ereje, *lelki hatása ihletése* s mely minden jó és igaz emberben, kik Istent igazán keresik és szeretik bensőleg munkálkodik. Dr. Csiki Gábor szerint (Gondolatok a hit világából) „a szentlélek Istennek ezt a világot és ebben a világban mindeneket átható és éltető lelke“ (49). „Mint a testet a lélek, az egész mindenséget Isten lelke hatja át.“ „Kisebb vagy nagyobb mértékben minden emberben ott él Istennek szent lelke.“ „Isten lelke éltet mindnyájunkat.“ Dr. Varga Béla szerint a „*szentlélek Istennek reánk való közvetlen hatása*“, „a szentlélek hatása folytán közvetlen kapcsolatba kerülünk Istennek.“ „A szentlélek tehát viszony, fogalom, mely Istennek az emberre való egyik legfontosabb és leglényegesebb hatását jelöli meg. Összekötő kapocs, mely az Isten és az ember között áll fenn.“ Isten a substancia, a lényeg s ennek tulajdonsága az, hogy hat“ (Hittan 77.). Mindezen idézeteket azért soroltam fel, hogy szemtől-szembe lássuk a kérdést. Ezeknek a különböző idézeteknek a szintézise amennyire látható, az, hogy a szentlélek Istennek lelke. Valami olyan közvetítő Isten és a világ között (Dr. Csiki), vagy „Isten és az ember között (Ferencz József, Dr. Varga Béla).

Gondoljunk most már arra, hogy a Káté arra tanít, hogy „Isten az embert a földnek porából formálta s keblébe élő lelket lehelt“ ami azt jelenti, hogy — magyarázza tovább a Káté — *lelkünk égi származása*. Ha nekünk embereknek hitünk szerint „égi származása lelkünk van, olyan amely hasonló Isten lelkéhez, s ugyanakkor Istennél is maradt s még bőven marad ebből a lélekből — miért volna szükség arra, hogy Isten és közém, lelkével megáldott ember közé beiktassak egy közbenjárót, egy ugynevezett szentlelket. Sem Istennek nincs szüksége, sem nekem nincs szükségem

ségem erre. Ha Istenhez akarok érkezni, imádkozom hozzá azzal a lelkeimmel, mely az övéhez hasonló s melynek szavát éppen ezért megérti s ha ő akar hozzám jönni, nem fog leszakítani egy darabot az ő lelkéből s azt küldeni hozzám, mert megítélésünk szerint az Isten oszthatatlanul egy s amikor találkozom vele, mindig az egész Istennel találkozom. Mi az, hogy Istennek lelke? — Van külön teste is Istennek? az ő lelke maga Isten. Nincs tehát nekünk semmi szükségünk arra, hogy a Szent-lelket akár nagy, akár kicsi betűvel, akár összeírva, akár pedig külön írva is olyannak minősítsük, mint amely valami külön lényeg, melyet Káténkban, vagy éppen hitvallásunkban is megtartsunk. Amit mi unitáriusok ma a szentlélek fogalma alatt értünk, az tulajdonképpen az isteni transzcendenciával szemben az isteni immanencia.

Ne méltóztassanak azt gondolni, hogy ez a fejtegetés racionális, ez nem racionális, ez csupán felfedése a valóságos helyzetnek. Ütő Lajos kollegánk hozzám juttatott Káté tervezetében már nem is említ szentlelket s csupán lélekről beszél, mely „termékeny talajban maradandóbb s eredményesebb munkát végez, mint a prófétákban, Jézusban s az apostolokban.“ Magamnak is az a felfogásom, hogy az emberi lélek fogalmával minden olyan lélektani kérdést megoldhatunk, mely Istennel hoz kapcsolatba. Hogy mennyire így van ez, mutatja az a tagadhatatlan tény, hogy mi unitáriusok az esztendő 365 napját le tudjuk élni, a vasárnapokat és a papokat is beleértve, sőt a püspökünket is anélkül, hogy a szentlélekre szükségünk volna. Pünköst az az ünnep, amikor jámborul elővesszük a szentlelket, pedig a pünköst milyen szépen megünnepelelhetők, mint az első keresztény gyülekezet megalapításának ünnepe, illetve évfordulója s ennek a pünköstnek második napján milyen találó volna a konfirmálást eszközölni, illetve a gyülekezet megalapításának ünnepe, milyen helyén való volna az új egyháztagokat ünnepelesen beiktatni. Ezzel egyuttal felszámolhatnánk a másik unitárius lehetetlenséggel, az áldozócsüdtörtéssel is.

Mindezekon felül hittani szempontból megemlíteném még keresztelési formulánk megváltoztatásának szükségét, mivel amennyire értesüléseim nem csalnak a gyakorlatban már amúgy is többben egyéni módon oldogadják meg ezt a kérdést.

Kihagyandó természetesen új Káténkban az embernek olyan beállítása, mely a paradicsomi jelenettel kezdi a történetet s ehelyett a fejlődő, jóra született, szabad lehetőségű, cselekedetéért felelős embert kellene beállítani.

Ime tisztelendő Lelkész Kör nagy vonásokban elősorolva mindaz, amit új Káténk küszöbén unitárius vallásunkkal kapcsolatban elmondhattam. Az elmondottak egyuttal arra a kérdésre is felelni tudnak, hogy vajjon elég lesz-e csak kiigazításokat végezni, vagy pedig elkerülhetetlen az általános újítás. Amennyire én ismerem jelenlegi Káténkat, abban nagyon sok olyan formai és tartalmi vonás van, mely feltétlenül sikerrel és eredménnyel használható fel az új feldolgozás alkalmával.

Mindannyiunknak egy a szándéka: *jó Kátét alkotni*. Hitelteljes, evangéliumszerű Kátét. Megtartani abban s beledolgozni abba hitünk igazi lényegét s a tiszta, ragyogó gyöngyök csillogását elhomályosító lényegtelen sallangoktól meg kell szabadítanunk vallásunkat.

Az új Kátének életszinűnek kell lenni, eleven, lüktető, élő vallás, élő unitarizmus kell mozduljon abban. Reá kell ömöljön az Isten közvetlen megérzésén felépülő mélyebb, melegebb, emberibb, lelkesítőbb unitárius gondolat s ha szabad ezt a kifejezést használnom, ott kell mosolyogjon a reménykedő bizalom fejlődést hirdető ritmusa. Olyan Kátét kell alkossunk, mely megajándékozza jövőnk Egyházunkat öntudatos, hitbuzgó, fenkölt gondolkozásu áldozatkész nemzedékkel s mely egyidőre istenes miszsiót teljesít.

Kérem beszéljük meg az említett kérdéseket s hozzászólásainkkal járuljanak oda, hogy kristályosodjék ki lelkünkben derengő unitárius hitünk szintézise, mely alapja lehet a részletek megoldásának.

Dr. Fikker János.

János Zsigmond, a muzsikáló erdélyi fejedelem.

A magyar zenetörténet igen szegényes középkori emlékekben, amink van, azt Erdélynek köszönhetjük. Itt találjuk az első hangjegyeket lenyomatva. A Tinódi Krónikájának kottáit Kolozsváron metszették fába 1554-ben a Hofgreff-nyomdában. Nagy dolog volt ez akkor, mikor a mohácsi vész után az egész ország a pusztulás szélén állott. A viszonyok sötétek voltak, az erkölcsök lezüllöttek. Az országot háromfelé tépték: Ferdinánd az osztrák császár, Szuzejmán török szultán és János Zsigmond, kinek nem volt könnyű sora, mert Erdélyt kellett egyensúlyban tartania az osztrákok és törökök vetélkedésében. A fejedelem, aki Erdélyt a vallásszabadsággal megajándékozta, 1540-ben születik. Neveléséről Izabella királyné közösen gondoskodik Fráter Györggyel. Fráter remek diplomata volt, de a művészetekhez nem volt érzéke. János Zsigmond 11 éves, mikor a barátot 1551-ben orgyilkosokkal megölték. Ettől fogva nevelését anyja irányította, aki a milánói Sforzákkal állott rokonságban. Művelt, a művészetek iránt érdeklődő volt Izabella, a gyermek erdélyi fejedelem anyja. Olasz vonás volt benne a művészetek tisztelete. Gondoskodott róla, hogy fia megtanuljon olaszul és érdeklődjék a muzsika iránt. János Zsigmondról feljegyezték, hogy már kilenc éves korában olyan ügyes a táncban, hogy általános bámulat tárgya.¹ E jártasságát bizonyára zenei érzékének köszönhette.

Később János Zsigmond nevelésével Csáky Mihályt bízták meg, aki Tinódi verseit magyarázta neki és valószínűleg a dallamait is megkedveltette vele. Tinódi is megéneklí Erdélyi historiájában², mikor azt mondja:

„Oh ti keresztények mind feltámadjatok,
Ezen fejedelmünkért Istent imádjátok,
Szent malasztjával szeresse ti királtkok,
Hogy az pogán kéztől épen maradhassatok.“

Ugy látszik, Izabella nevelésével az erdélyiek nem voltak mege'gedve, mert többet törődött a fiatal király műveltségének fejlesztésével, mint katonai kiképzésével, holott abban az időben a katonai erényeket és tudományokat elsődlegeseznek ismerték el.³

János Zsigmond ténylegesen csak attól az időtől uralkodott, mikor anyja Izabella 1559-ben meghalt. Tizenkilenc éves volt, mikor az uralkodói gondok rászakadtak, emellett a vallásszabadság küzdelmeiben ténylegesen és személyesen vett részt. Egyházi vitákat rendezett, azokon maga elnökölt és miután meggyőzték, áttért az unitárius vallásra. Ő volt a magyarság egyetlen unitárius királya. Uralkodása alatt állandó külső és belső bajai voltak. Tojástáncot folytatott az osztrák és török között, belül pedig a szászok és székelyek elégedetlenségével kellett megbirkóznia, akik őt meg akarták buktatni. Ellenségei arra vetemedtek, hogy 1561-ben felbérelték Hyeronimus nevű olasz zenetanitóját, aki lantjába csempészett lőszerral kellett volna, hogy megölje.⁴ Ez azt bizonyítja, hogy hangszerét gyakran és szívesen használta. Az olasz zenetanitót és udvari zenészt állítólag Majláth Gábor fizette volna le, hogy a királyt eltegye láb alól. A galád terv azonban nem sikerült.

Csodálatos, hogy János Zsigmond annyi baj és olyan nehéz időkben időt tudott magának szakítani arra is, hogy zenét tanuljon és magát a lanton való játszásban komolyan képezze. Brutus Mihály egykori történetíró azt írja róla, hogy zenében olyan járatos volt, hogy a legkitünőbbekkel versenyzett.⁵ Acsády történetírónk is azt mondja róla, hogy szerette a zenét és udvarába lengyel és olasz énekeseket és muzsikusokat gyűjtött össze, maga pedig kitünően pengette a lantot.⁶ Szamosközi István: Történeti maradványai (1566—1603) című művében is úgy jellemzi a fejedelmet, mint zeneértőt és művészeteket kedvelőt.⁷ Ezt írja róla: „Musicae uero adeo studiosus fuit, ut organis et psalterijs uel cum eius artis peritis certaret . . . Litterarum autem et *artium liberalium studia*, quibus ingenia ad humanitatem formantur . . .” Tehát nem csak kitünő lantos, de jó orgonás is volt.

Kétségtelen, hogy anyja a középkori olaszok szellemében nevelte és bizonyára gondoskodott róla, hogy az akkor már fejlett olasz muzsikával is megismerkedjék. Az udvarában alkalmazott zenészek is azt bizonyítják, hogy a muzsikát szívügyének tekintette. Erdély a zeneművészet terén megelőzte az anyaországot és János Zsigmond a zeneművészetért többet tett, mint bármelyik előtte levő magyar uralkodó.

Az olasz Gromo Endre, aki János Zsigmondnak 1564—1565-ben testőrkapitánya volt, egyik munkájában a fejedelemről adott rajzában szintén kiemeli, mennyire szerette a zenét és hogy környezetében olasz és lengyel muzsikusokat tartott és megemlíti, milyen mestere volt a lant-pengetésnek.⁸

János Zsigmond udvarában élt az akkori idők egyik legnagyobb lantművésze, a brassói születésű Bakfark Bálint, aki beutazta Európát és hírnevet szerzett magának Franciaországban, Lengyel- és Németországban, kinek műveit annyira becsülték, hogy azok kiadásáért vetekedtek. Bakfark, mint gyermek került Szapolyai János budai udvarába. Ő tanította és képezte egyik udvari lantosánál. A Szapolyai háznak élénk diplomáciai összeköttetései voltak Franciaországgal. Ezt indokolja is a közös Habsburgellenes magatartás. Lehetséges, hogy itt kell keresnünk Bakfark franciaországi útjának gyökerét. Lengyelországba valószínűleg Izabella királyné közreműködésével került, aki Zsigmond Ágost lengyel királynak volt a huga. A világban való barangolást megunva, került le, mint idős ember János Zsigmond udvarába, aki mint zenekedvelő és maga is lantot játszó, örvendhetett Bakfarknak a világhírű művésznek. Szívesen látta már csak azért is, mert Bakfark, atyjának, Szapolyai Jánosnak is kegyeltje volt, de a híres muzsikus csak diszére válhatott a gyulafehérvári fejedelmi udvarnak. János Zsigmond Bakfark érdemeit megjutalmazta, mert mint Jakab Elek történetírónk János Zsigmond élete és uralkodása című művében mondja⁹ 1570 július utolján kelt adománylevélben neki ajándékozta a Diód várához tartozó Oláh-Gáld községet Alsófehér megyében, minden hozzátartozó ingatlannal: szántófölddel, legelővel, erdővel, hegyvel és völgyvel, szőlővel, pincével, vízzel, halastóval. Az adományozás indokát így magyarázza a fejedelem a donációs levélben :

„E zenészt I. János király lantra való kitünő tehetségeiért még mint gyermeket udvarába fogadta, muzsikára tanította, budai tudós lanttanítójával sok éven át tökéletesítette, s anyjának Izabella királynénak is kedves lantosa volt. Ezután Olasz, Francia és Németországot s szinte egész Európát bejárván és sok fejedelmek udvarában megfordulván a zeneművészek helybenhagyását és becsülését kiérdemelte és sok fejedelemtől jutalmat nyert, sőt a római császár őt udvarába hívta, de ő hozzánk tért vissza, (t. i. Erdélybe) hogy hűségét megmutassa s országunkat, hazáját életéig

szolgálja.“¹⁰ Bakfark nemesi címere felett a Szapolyaiak címere látható. De Szamosközi István a megbízható történetíró a már említett művében mondja, hogy „a tudományokkal és szépművészetekkel való foglalkozást, mely a lelket igaz műveltségre formálja, János Zsigmond, mint tudományosan képzett fő, kedvelte, másokban is szerette és ápolta.“

Nagy dolog volt az akkor, hogy mikor Erdélyben a muzsikát még senki nem vette komolyan, akadt itt egy olyan fejedelem, aki nemcsak, hogy maga muzsikált, hanem muzsikusokat tartott udvarában, azoknak életlehetőségét biztosította, az érdemeseket nemesi rangra emelte és adományokkal jutalmazta.

Csak még Bethlen Gábor erdélyi fejedelem vetekedhetett a zeneművészet iránti áldozatkészség és érdeklődés akkora mértékével, mint János Zsigmond, aki a sors különös akaratából egészen fiatalon halt meg 31 éves korában. Ha megérte volna, hogy sokáig éljen, ki tudja mennyivel gazdagabb lehetne Erdély zene-története, milyen nagyszerű zenei életet varázsolhatott volna maga körül. A zene mély gyökereket verhetett volna földünkön, és a ma olyan szegényes középkori zenetörténetünk olyan eseményeket könyvelhetne el, melyekre örömmel tekinthetnénk. János Zsigmond halála után Bakfark, mint öreg ember, elmegy Erdélyből Olaszországba, bizonyára azért, mert érezte, hogy az elhunyt muzsikusz fejedelem nélkül nincs itt mit csinálnia. *Lakatos István.*

Jegyzetek :

¹ Veress Endre: Izabella királyné. M. Tört. Életrajzok. 1901. (294 old.)

² Tinódi Sebestyén: Erdélyi História. Régi Magyar Költők Tára (60 old.)

³ Erd. Orsz. Eml. II. (34—36 old.)

⁴ Chronik des Hyeronimus Ostermayer 1520—1561. Herausgegeben von Graf Joseph Kemény Klausenburg 1839 (60 old.) és Miles Mathias Siebenbürgischer Würg-Engel Hermann Stadt 1670 (136 old.)

⁵ Wolfgangus Bethlen: Historia de rebus Transsylvanitis. Editio secundo. Cibini 1782 (287 old.)

⁶ Acsády: Magyarország három részre szakadásának története 1526—1608. Budapest 1897 (412—413 old.)

⁷ Rerum hungaricum liber tercius. Monumenta Hungariae Historica XXI. kötet. M. T. Akad. kiadása Bpest. 1876 (108—109 old.)

⁸ Archiv des Vereins siebenbürgischer Landeskunde Neue Folge Band. II. (35—36 old.)

⁹ Keresztény Magvető Kolozsvár. 1863. (276—277 old.)

¹⁰ Kolozs Monostori Konvent Levéltára. Reg. 1569—1570, jelenleg az Orsz. Levéltárban Budapesten. Az adományozólevelet Fábó Bertalan is közzétette 1909-ben.

IRODALOM.

Pályázati hirdetés.

Az Unitárius Irodalmi Társaság a következő pályázatokat hirdeti;

1. *Kelemen Lajos* ur ajándékából 1000 azaz Egyezer lej pályadíjat tűzünk ki egy történelmi elbeszélésre, melynek tárgya az unitárius egyház történetéből van véve.

2. *Dr. Fazakas Miklós* ur ajándékából 1000 azaz Egyezer lejt tűzünk ki egy szépirodalmi elbeszélésre.

3. *Dr. Ferenczy Géza* elnök ur ajándékából 3000 azaz Háromezer lejt tűzünk ki Kaáli Nagy Elek volt egyházi főgondnok élet- és jellemrajzának megírására. A pályamunka 3 nyomtatott ív terjedelmű lehet. A jutalmat nyert dolgozat a Keresztény Magvetőben meg fog jelenni.

Az 1. és 2-ik számú pályázat határideje 1940. évi május hó 15. A 3-ik számú 1940. évi október 1. A pályamunkák jelígyés levéllel ellátva, olvasható irásban P. Szentmártoni Kálmán főtítkárhoz adandók be. (Kolozsvár, Unitárius Kollégium).

Ferenczi Zsigmond: „Isten, Szellem, Kenyér“. Oradea-Nagyvárad. 1939. 152 l. Szerző a könyv célját a következőképpen határozza meg: „A magyar népélet igaz tartalmán és alakján keresztül kerestem korunk zűrzavarában a lélek, szellem és kenyér egyensúlyát s összhangzó játékát: erőgyűjtését!“ Nagy jóakarattal, mély vallásossággal és szociális érzékkel igyekszik a kítűzött eszményi cél megvalósítása felé, s közben sokoldalú gyakorlati utmutatást is ad. Olvasóink figyelmébe ajánljuk. Megrendelhető szerzőnél București, Calea Dorobanților 244.

Benczédi Pál: „Dávid Ferenc vallása“. Kolozsvár, 1939. 14 l. A Keresztény Magvető füzetei 27. számaként jelent meg, amelyben az író értelmes, világos előadásban írja le egyházunk megalapítójának vallási fejlődését, amellyel a reformáció következményeit logikusan levonva, az unitarizmus felé jutott. Épületes tájékoztatót nyújt azok részére, akik a Dávid Ferenc lelki világába betekintést akarnak nyerni.

KÜLÖNFÉLÉK

Olvasóinkhoz. Folyóiratunk 72-ik évfolyamának a küszöbén szeretettel és bizalommal fordulunk olvasóinkhoz. Nem szükség, hogy a Keresztény Magvető jelentőségét hangoztassuk. Azonban fenntartása és lehető fejlesztése csak úgy lehetséges, ha olvasóink megértő támogatásával találkozik. Egyházi főhatóságunk határozatilag kimondotta, hogy egyházközségeinkre, egyházi tanácsosainkra és tisztviselőinkre erkölcsileg kötelező a megrendelése. Mégis olyan sokan vannak még a hivatalosak, sőt kiknek a címére jár, azok között is sok a hátralékos. Kérjük tehát nemcsak az itt-ott nagyon felszaporodott hátralékok befizetését, hanem új előfizetők bejelentését is.

Uzoni Fosztó-féle egyháztörténet fordítása. Ennek a nagyhirű és annyi felé idézett egyháztörténeti latin nyelvű forrásmunkának könnyebb hozzáférhetőség szempontjából magyarra való fordítását Márkos Albert tanár afia megkezdte. Örömmel hozzuk e nagyjelentőségű vállalkozást olvasóink tudomására s a munka előszavának magyar fordítását közelebből folyóiratunkban is közölni fogjuk.

Az állami iskolába járó gyermekek szülői is kötelesek a felekezeti iskola fenntartási költségeihez hozzájárulni. Több bányai egyházközségben azok a szülők, akiknek gyermekei állami iskolába jártak, ki akarták vonni magukat a felekezeti iskola fenntartási költségeihez való hozzájárulás alól s kérték a nemzetnevelésügyi miniszteriumot, hogy mentesítse az egyházközségi adó azon része alól, amely a felekezeti iskola fenntartására vonatkozik. A miniszterium előre helyet adott a kérésnek. Most a temesvári kat. püspökség azon előterjesztésére, hogy nincs külön iskolai adó az egyházközségekben s az egyházközségek terheihez minden hívő a megállapított kulcs szerint hozzájárulni tartozik: a miniszterium visszavonta korábbi rendeletét s a szülőket kötelezte a teljes egyházközségi adó megfizetésére.

Egy angol unitárius istentisztelet. Talán sokak előtt érdekesnek tűnik fel a kérdés, hogy vajjon milyen is egy angol unitárius istentisztelet. Az itteni erdélyi unitáriust két szembetűnő tulajdonság lep meg. Az egyik a különböző egyházközségek meglehetősen nagy szabadsága istentiszteletük tartásában; a másik a ceremóniális színezet. Eltérőleg az erdélyi unitárius szokásoktól, itt csaknem minden unitárius templomnak más és más istentiszteleti formája van. Néhol nagyon egyszerű s nagyon hasonlít az erdélyihez, mindössze énekből, imából, beszédből áll; máshol azonban közelebb van egy katolikus istentisztelethez. Így például a liverpooli Ullet Road-i templomban, amely különben a leggazdagabb unitárius egyházközséget képviseli és sokan úgy ismerik, mint az unitárius székesegyházat, a következő istentiszteleti szertartás van elfogadva:

Míg a hivek begyűlnek, az orgona állandóan szól. A hiveket a két palástos sekrestyés rendezi el s bár a szószékeken mikrofon is van, a padokon a nagyothallók számára külön kagylók vannak elhelyezve. Az orgona elhangzása után, mintegy félperccig siri csend van, amelyet a templom folyosójáról felhangzó dalárda „Ámen, Ámen“-je tör meg. Ennek elhangzása után az orgona ismét felbug, mialatt fehér meg vörös palástban bevonul a fizetett dalárda (a legtöbb angol templomnak fizetett gyerek- és felnőtt dalárdája van), a vörösgalléru, kékszalagos, feketepalástu paptól kísérvé. A pap az olvasó „szószékre“ megy és kihirdeti az énekszámot, éneklés előtt azonban néhány bibliai idézetet olvas fel s majd a gyülekezetet emlékezteti a pillanat komolyságára. Ezt közös éneklés követi, amelyet pedig térden való imádkozás követ, befejezve a dalárda által énekelt Uri Imával. Most egy közösen énekelt zsol-tár jön, amelynek végén rendszeren az Ó-Testamentumból vett Biblia-olvasás van. Az első és az Új-Testamentumból vett második Biblia-olvasás között a dalárda énekel. Ezután a pap liturgikus imája a dalárda antifonás válaszával következik, melyet a békéért, az ország előljáróiért, a szegényekért, iskolákért, stb. mondott ima követ s rövid csendes ima fejez be. Az ezt követő ének elhangzása után a pap prédikációja következik, aki közben az „olvasó“ szószékről átment a prédikáló szószékre. A prédikációt közös ének fejezi be, mely után rövid ima s a pap áldása sejteti az istentisztelet befejezését. Mielőtt azonban a gyülekezet elhagyná a templomot, a dalárda rövid zsolozsmát énekel s majd orgona bugás és a gyülekezet felállása mellett kivonul a templomból ismét a paptól kísérvé. Mihelyt a pap becsukja maga mögött az ajtót, az orgona elhallgat s a templom folyosójáról felzendül a dalárda istentiszteletet bevégző ámenje.

Bár nem minden egyes aktus, de az istentisztelet kerete a legtöbb unitárius templomban ugyanaz.

B. Gy.

„**Unitárius Történelem**“. Ilyen címen indított új füzet sorozatot Dr. Fikker János teol. tanár szerkesztésében az Unitárius Sajtó- és Iratterjesztő Bizottság, amelynek célja az, „*hogy unitárius népünk és más érdeklődők a rövid történelmi képeken át jobban megismerjék unitárius egyházunk küzdelmes, de felemelő múltját*“. A cél szép és nemes, mert jelenünk és jövőnk a múltban gyökerezik. Az unitárius öntudat fejlesztésére alig található jobb eszköz, mint múltunk beható ismerete. Addig állunk biztos talajon, míg a múlttal való kapcsolatunk megvan. A sorozat első füzetét Ekárt Andor írta „*Hogyan lett Dávid Ferenc unitáriussá?*“ címen. Ára 3 lej. Kapható az Iratterjesztőnél.

Az amerikai keresztények száma. Az Amerikai (U. S. A.) Keresztény Egyházak 1939-ki Évkönyve alapján a különböző vallásfelekezetek taglétszáma az elmúlt év alatt egy millióval szaporodott. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy sem az angol, sem az amerikai állami törvények a kötelező egyháztagságot nem írják elő.) Az 1938 évi Évkönyv 63,243.843, az idei pedig 64,159,248 tagról ad számot. A legutóbbi adatok alapján a különböző vallási csoportok taglétszáma a következőképpen oszlik meg: nagyobb protestáns felekezetek 1,629,827; Római Kath. Egyház 21.322,688; nagyobb keleti orthodox egyházak 992,043; Lengyel Nemzeti Kath. Egyház 189,620; Amerikai Egyház (a Keleti Orthodox Egyházból kiváltak) 108,000. A zsidó gyülekezetek taglétszáma 4.081,242. Az Évkönyv a gyülekezetek szaporodásáról is számot ad. Eszerint az előbbi év adataival szemben (246,667) 1939 év elején az Egyesült Államokban 248,410 gyülekezet volt. 1938-ban tehát 1,743 gyülekezet alakult.

B. Gy.

Gyászhir. *Ütő Lajosné szül. Veress Klára*, élete 62-ik, boldog házassága 36-ik évében hosszas szenvedés után, január 5-én Kolozsvárt megszűnt élni. Otthonát és családját önfeláldozóan szerette. Nemes egyszerűségben példaadó volt. Isten és ember előtt való kedvességben élt. Halálával pótolhatatlan veszteség érte Ütő Lajos nyug. igazgató tanítót, egyetlen leányát, Máriát és édes anyját, özv. Veress Györgynét. Őszinte részvétellel osztozunk a család bánatában. Az élőknek vigasztalást, az elhunytak csendes nyugalomát kívánunk.

Szerkesztésért felel: VÁRI ALBERT.